अथ षष्ठः पटलः।

प्रत्यूष एव कृतसांप्रतिकक्रियोऽथ
पीठाधिवाससमये विहिताधिवासम्।
संशोध्य गेहवपुषं पुरुषं विभूष्य
संस्थाप्य साधु महितं वितनोतु मन्त्री।।१।।

विमर्शिनी।

अथ षष्ठं प्रतिष्ठापटलमारभते - प्रत्यूष इति। अथ मन्त्री एवमधिवासानन्तर[१]-मुत्तरेद्युः प्रत्यूष एव उषसः पूर्वमेवोत्थायावश्यकादिकं निर्वर्त्य स्नानादि कृत्वा कृतसाम्प्रतिकक्रियः कृतप्राभातिकविधिर्भूत्वा पीठाधिवाससमये विहिताधिवासं पूर्वेद्युः पीठाधिवासानन्तरं भूतसंहारादिभिः शोषणादिभिश्च संशोध्य भूतानि सृष्ट्वा मन्त्रन्यासादिभिः सकलीकृत्य संपूज्य संपातशेषं च समर्प्य वस्त्रेणाच्छाद्याधिवासितं प्रासादं सम्प्रति मुष्ट्यादिभिः संशोध्य गेहवपुषं प्रासादरूपिणं पुरुषं विभूष्य साधु यथोक्तविधिना संस्थाप्य महितं वितनोतु पूजां कुर्यात्।।१।।

---

१. 'सानामनन्त' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

अथ प्रतिष्ठादिन[1]कार्यं प्रस्तौति - प्रत्यूष एवेति। प्रत्यूषोऽहर्मुखम्। साम्प्रतिक[2]क्रिया सन्ध्योपासनादिः नित्यमन्त्रानुष्ठानादिरपि। संशोध्येति। तदापि मुष्ट्यादिभिः प्रासादशुद्धिरुक्ता। गेहवपुषं पुरुषमिति विग्रहतदात्माद्यनुसन्धाना[3]र्थमुक्तं। तदुक्तं - 'पादुकाद्यङ्घ्रिजङ्घोर्वि'त्यादि। विभूष्येति द्वारादिषु वस्त्रमालाद्यलङ्करणमुक्तम्। संस्थाप्येति प्रतिष्ठापनम्। साध्विति पीठप्रतिष्ठादिवदादरार्थमुक्तम्। म[4]हितं वितनोत्विति पुनः पूजोक्ता। मन्त्रीति। शिवे प्रासादमितरेषु मूलं च तन्मनुं विद्वानित्यर्थः। इहायमाशयः- भूमिमेव उपानपद्मां पीठमनुस्मरन् स्वं स्वं पीठं परिपूज्य प्रासादमूर्तौ तन्मन्त्रेणावाहनादि कृत्वा प्रणवादियुततन्मन्त्रेण तस्मिन् प्रतिष्ठाप्य ध्रुवादिमन्त्रैः स्थिरीकृत्य तन्मन्त्रेण आवाहनादि कृत्वा पूजयेदिति।।१।।

स्मरजिति मनुलिङ्गे मण्डले चार्चयित्वा
दधिमधुघृतमिश्रं पायसान्नं निवेद्य।
बलिमपि परितोऽष्टाशाक्रमात् संप्रदाय
प्रचरतु गृहयागं देवदेवं प्रसाद्य।।२।।

विमर्शिनी।

शिवे क्रियाविशेषमाह - स्मरजितीति। स्मरजिति पूर्वं मनुलिङ्गे मण्डले चार्चयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं पायसान्नं निवेद्य परितः पूर्वाद्यष्टाशाक्रमाद् बलिमपि संप्रदाय देवदेवं प्रसाद्य प्रसन्नपूजानन्तरं गृहयागं प्रासादस्थापनादिकं प्रचरतु।।२।।

विवरणम्।

शिवेऽधिकमाह - स्मरजितीति। अर्चयित्वेति पीठपूजावाहनादि सर्वमुक्तम्। पायसान्नमिति। ह्यो रात्रौ पायसपूजनमप्रधानमित्यपि सूचितम्। बलिमपीति। निवेद्यांशेन बलिरभिप्रेतः। गृहयागं * प्रोक्तम् इति। 'संशोध्य गेहवपुष'मित्याद्युक्तं प्रासादपुरुषयागमित्यर्थः। एनं प्रसाद्येति। गृहयागमित्यतः प्राक् योज्यम् पूजाशेषं समाप्येत्यर्थः।।२।।

देवभूतपिशाचाश्च गन्धर्वा यक्षसं[5]ज्ञकाः।
पिशिताशाश्च नागाश्च काङ्क्षन्ते मातरो बलिम्।।३।।

---

१. 'ने' ग. छ. पाठः, २. 'की' ख. ङ. पाठः, ३. 'नत्वमु' ख. पाठः, ४. 'वि' च. पाठः, ५. 'संज्ञिता।' ग पाठः * मूले 'देवदेव'मित्यस्य स्थाने प्रोक्तमेनमिति विवरणरीत्या पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

बलिमन्त्रानाह - देवेति। देवादिमातृपर्यन्ता ग्रहा बलिं काङ्क्षन्ते। तत्र 'देवग्रहेभ्यो नमः' इत्यादयो मन्त्राः।।३।।

विवरणम्।

देवभूतपिशाचाश्चेत्ययं बलिमन्त्रः। यद्वा अष्टदिक्षु बलिदेवतोपदेशः।।३।।

आचार्योऽसौ नववसनधृग् गर्भगेहोपविष्टः
स्विष्टात्माभ्यर्चितगुरुगणाधीशनान्दीसुपर्वा।
कृत्वा पुण्याहमिह कृतरत्नाष्टबन्धानुबन्धं
पीठप्रेज्यां चरतु रचिते पच्छिलास्थानगर्ते।।४।।

विमर्शिनी।

पुनः सामान्येन रत्नन्यासादिविधिमाह - आचार्य इति। असौ आचार्यः नववसनधृक् नववस्त्रधार्याचम्य गर्भगेहोपविष्टः प्रासादान्तर्गत्वा गर्भगृह उपविश्य गुरुगणपतिवन्दनादिसकलीकरणशङ्खपूरणानन्तरं स्विष्टात्मा कृतात्माराधनः अभ्यर्चितगुरुगणाधीशनान्दीसुपर्वा गुरून् गणपतिं च संपूज्य नान्दीमुखं च कृत्वा इह रत्नन्यासकर्मणि कृतरत्नाष्टबन्धानुबन्धं 'रत्नाष्टबन्धदेवताः प्रीयन्तामि'त्यादिविशेषयुक्तं पुण्याहं कृत्वा पच्छिलास्थानगर्ते नपुंसकशिलाया अधोभागे पीठप्रेज्यां प्रचरतु।।४।।

विवरणम्।

प्रासादे प्रतिष्ठिते ब्रह्मशिलादिप्रतिष्ठा कार्येत्यभिप्रायेणारभते - आचार्योऽसाविति। नववसनधृगित्यावश्यकार्थमुक्तम्। गर्भगेहोपविष्ट इति। गर्भगृहे[१] प्रतिष्ठावटसन्निधौ स्वास्पदे समुपविष्टः सन्नित्यर्थः। स्विष्टात्मेति प्रतिष्ठाशेषतया स्वात्मनः सकलीकरणादिपूर्वकमात्मा[२]राधनमुक्तम्। नान्दीसुपर्वाणो नान्दीमुखदेवताः तदर्चनं तावन्नान्दीमुखश्राद्धकरणम्। इह तु अर्थात् तदुद्देशेन क्रियमाणं दानमुक्तम्। सति सम्भवे प्रथमतस्तच्छ्राद्धं कार्यमित्यपि सूचितम्। गुरुगणपतिपूजां विधाय प्रायश्चित्तदानं नान्दीमुखदानं च कृत्वेत्यर्थः। इह कृतरत्नाष्टबन्धानुबन्धं पुण्याहं कृत्वेति अनुबन्धो योजनम्। रत्नाष्टबन्धयोर्मण्डपादाहृत्येहोप-

१. 'गेहे' छ, पाठः, २. 'माराध' क. ढ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

निधानम्। यद्वा अनुबन्धो मन्त्रे योजनम्। यथा ओं रत्नाष्टबन्धदेवताः प्रीयन्तामित्यादि। रचिते पच्छिलास्थानगर्ते पीठप्रेज्यां चरत्वित्यन्वयः। पच्छिला ब्रह्मशिला। रचनं शिल्पिभिरेव 'कृत्वा गर्भगृहं कुलाद्रिकृतिकोष्ठाढ्यमि'त्यादि-भाविप्रक्रियया सिद्धे प्रतिष्ठास्थाने[1] गर्भगृहविधानसमय एव[2] तदुचितनिष्पादनम्। पीठप्रेज्या तदुचितपीठपूजा।।४।।

इष्ट्वा ब्रह्मशिलां सुधीः प्रणवतो न्यस्यार्थयेत् त्वंस्थितं-
मन्त्राभ्यां प्रथमार्थितामवरतो न्यस्येत् तदा स्थापिताम्।
मन्त्रेण प्रथमेन वार्थयतु तद्गर्तान् हरौ शोधयेद्
गव्यैर्गन्धजलैश्च वस्विनलिपिभ्यां मूलतोऽन्येष्वतः।।५।।

विमर्शिनी।

ततो ब्रह्मशिलां नपुंसकशिलां प्रणवत इष्ट्वा सुधीः रत्नपीठबिम्बादेः सर्वस्याधारभूतां नपुंसकशिलां ध्यायन् प्रणवतो न्यस्य स्थापयित्वा 'त्वंस्थितं' मन्त्राभ्यामर्थयेत् प्रार्थयेत्। प्रथमार्थितां 'त्वमेवे'त्यादिना प्रार्थनानन्तरम् अवरतः 'स्थितं चराचरमि'त्यनेन न्यस्येत् स्थापयेत्। तदा स्थापितां 'स्थितं चराचरमि'ति स्थापितां प्रथमेन मन्त्रेण 'त्वमेवे'त्यनेनार्थयतु प्रार्थयतु। पुनस्तद्गर्तान् नपुंसकशिलास्थितान् गर्तान् हरौ वस्विनलिपिभ्याम् अष्टाक्षरद्वादशाक्षरमन्त्राभ्यां गव्यैर्गन्धजलैश्च क्रमेण शोधयेत् क्षालयेत्। अतोऽन्येषु देवेषु मूलतश्च शोधयेत्।।५।।

विवरणम्।

इष्ट्वा ब्रह्मशिलामिति। ब्रह्मशिलामिष्ट्वा प्रणवतः न्यस्य त्वंस्थितंमन्त्राभ्यामर्थयेदित्यन्वयः। यदा ब्रह्मशिलापीठयोर्मण्डपेऽधिवासनं तदा ततः स्वशय्योद्वासनार्घ्यदानादिपूर्वकमानीय[3] गर्भगृहे भद्रासने निधाय सर्वं कार्यम्। 'संस्थाप्यैव यथास्थिती'त्येवं सम्भवे तु सर्वं क्रियामात्रं कर्तव्यमिति बोद्धव्यम्। प्रणवत इत्येतदिष्ट्वेत्यत्रापि सम्बध्यते। प्रणवेनावाहनादिपूर्वकं परिपूज्येति भावः। 'ध्रुवा द्यौ'रित्याद्यभिमर्शनमिह पीठप्रतिष्ठायां चेष्यते[4]। रत्नान्यासानन्तरं वा इह 'ध्रुवा द्यौ'रित्याद्यभिमर्शनम्। यदुक्तम् -

'एवं रत्नादिं[5] विन्यस्य ध्रुवसूक्तं जपेदथ'

---

१. 'स्थापये' च. पाठः, २. 'व नि' ख. ग. घ. छ. च. पाठः, ३. 'याथ ग' ख. पाठः, ४. 'ते। पुनः प्रणवेन' घ. च. पाठः, ५. 'मि' ख. ग. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

इति। पुनः प्रणवेन आवाहनादि कृत्वा ‘त्वमेव परमा शक्तिः’ ‘स्थितं चराचरं यस्यामि’ति मन्त्राभ्यामुपस्थानं कार्यमिति। प्रथमर्थिता*मपरतो न्यस्येदिति। प्रणवावाहनाद्यनन्तरं त्वमेव परमेत्यमुना अर्थयित्वा स्थितं चराचरमित्यनेन प्रणवनिष्ठेन प्रतिष्ठापयेत्। पुनरर्थना नास्ति तदा स्थापितां मन्त्रेण प्रथमेन वार्थयत्विति। प्रणवावाहनादि विधाय स्थितं चराचरमित्यनेन प्रणवनिष्ठेन प्रतिष्ठाप्य त्वमेव परमेति प्रार्थयेतेत्यर्थः[१]। तद्गर्तमिति। वस्विनलिपिभ्यामित्यन्तं वाक्यम्। तद्गर्तं तस्यां ब्रह्मशिलायां गर्तजातं तद्धरावष्टाक्षरेण पञ्चगव्येन द्वादशाक्षरेण च गन्धजलेन शोधयेत्। ततोऽन्येषु स्वस्वमूलेनैव ताभ्यां शोधयेत्। गव्यगन्धोदकयोरस्त्रप्रोक्षणादिसंस्कार इष्यते॥५॥

त्वमेव परमा शक्तिस्त्वमेवासनधारिका।
देवाज्ञया त्वया देवि! स्थातव्यमिह सर्वदा॥६॥
स्थितं चराचरं यस्यां रत्नानां निधिरव्ययः।
सा त्वं ब्रह्मशिलारूपा तिष्ठात्र धरणी स्थिरा॥७॥

इति।

विमर्शिनी।

प्रस्तुतौ मन्त्रौ पठ्येते - त्वमेव परमेत्यादि स्थितं चराचरमित्यादि च॥६,७॥

परितोऽष्टसु दिक्षु तत्र गर्तान्
प्रविधायावरणक्रमात् तदन्तः।
अपरं च नपुंसकाश्मनीह
स्वहुताज्योज्ज्वलमर्पयेदमूनि॥८॥

विमर्शिनी।

तत्र नपुंसकाश्मनि परितोऽष्टसु दिक्ष्वावरणक्रमाद् द्रव्यसङ्ख्यावरणक्रमेण तदन्तः अपरं च गर्तान् प्रविधाय इह गर्तेष्वमूनि द्रव्याणि स्वहुताज्योज्ज्वलं होमसिद्धेन सम्पातेनोज्ज्वलं यथा भवति तथार्पयेत् स्थापयेत्॥८॥

विवरणम्।

परितोऽष्टस्विति। तद्गर्तक्लृप्तिस्त्वपि न्यसनीयद्रव्यवर्गसङ्ख्याधीनतोपपत्ते-

१. ‘थः। गर्तं’ घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

रिहैवोच्यते। तदन्तरपरं चेति। ब्रह्मगर्ताभिधानम्। यावन्तो द्रव्यवर्गास्तावन्ति परितो गर्तावरणानि। मध्ये त्वेकमेव महद्गर्तमित्यभिप्रायः। स्वहुताज्योज्ज्वलमिति। एषु गर्तेष्वमूनि वक्ष्यमाणद्रव्याणि स्वहोमसिद्धसम्पातस्पर्शनपूर्वकं न्यसेदित्यर्थः। गायत्र्यैतत् सम्पातस्पर्शनं भवति। सम्पातयोगतो द्रव्याणां प्रभावद्युत्यादिस्फूर्तिरित्युज्ज्वलग्रहणम्।।८।।

रत्नानीशहरौ सबीजमणिधातुस्वर्णपूर्वाण्यथो
दुर्गाशास्त्रजितेषु तानि गणनाथे रत्नबीजक्रमात्।
गौरीशे मणिधातुबीजसवृषास्त्रस्तोमलोहक्रमात्
सेनान्यचां मणिधातुलोहगणबीजास्त्रक्रमाद् विन्यसेत्।।९।।

विमर्शिनी।

द्रव्याणां क्रममाह - रत्नानीति। अथो ईशहरौ रत्नान्येव विन्यसेत्। दुर्गाशास्त्रजितेषु सबीजमणिधातुस्वर्णपूर्वाणि बीजरत्नधातूनि सुवर्णादिलोहानि च, गणनाथे रत्नबीजक्रमात् तानि द्रव्याणि, गौरीशे मणिधातुबीजसवृषास्त्रस्तोमलोहक्रमात् रत्नधातुबीजानि वृषसहितास्त्रसमूहांश्च लोहांश्च, सेनान्यां मणिधातुलोहगणबीजास्त्रक्रमात् रत्नधातुलोहबीजास्त्राणि क्रमाद् विन्यसेत्।।९।।

विवरणम्।

रत्नानीशहराविति। केवलं रत्नान्येवेति भावः। सबीजमणिधातुस्वर्णपूर्वाणि[1] अथो दुर्गाशास्त्रजितेष्वित्येकं वाक्यम्। मणिशब्दो रत्नपर्यायः। लोहानां कमठादीनामप्येकावरणभाक्त्वात् स्वर्णपूर्वाणीत्यभिधानम्। गणनाथे रत्नबीजक्रमात् तानीति। रत्नबीजधातुस्वर्णपूर्वाणीत्यर्थः। सवृषास्त्रस्तोमेति। स्तोमशब्दः समूहवचनः। वाहनारम्भाण्यायुधानीति च तदर्थः।।९।।

श्रीशे मूलार्णमूलैर्न्यसतु नवसु दिक्षु क्रमादन्तरन्त-
स्तद्वत् तारेण तानि स्मरमुरदमने तेन संगृह्य विघ्ने।
मूलेनान्येषु तेनैव तु महिषरिपावाद्यया तत्र दिक्षु
द्रव्याणीशेतरेषु प्रथममथ शिवे द्रव्यमन्त्रांश्च वक्ष्ये।।१०।।

---

१. 'त्व' घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी ।

न्यासमन्त्रानाह - श्रीश इति । श्रीशे मूलार्णमूलैः मूलाक्षरैर्मूलेन च नवसु दिक्ष्वन्तरन्तः क्रमात् तानि द्रव्याणि न्यसतु । स्मरमुरदमने शिवनारायणे तारेण तद्वद् अन्तरन्तर्न्यसतु । विघ्ने तेन तारेण संगृह्य गृहीत्वा मूलेन न्यसतु । अन्येषु देवेषु तेन मूलेनैव । महिषरिपौ तु तत्र दिक्ष्वाद्यया त्रिष्टुभा मध्ये मूलेन च न्यसतु । प्रथममादौ ईशेतरेषु शिवादन्येषु द्रव्याणि वक्ष्ये । अथ शिवे द्रव्यमन्त्रांश्च द्रव्याणि मन्त्रांश्च वक्ष्ये ।।१० ।।

विवरणम् ।

श्रीशा इति । प्रागाद्यष्टदिक्षु मूलाक्षरैर्मध्ये मूलेनेत्यर्थः । तेन सङ्गृह्य विघ्ने मूलेनेति वाक्यम् । प्रणवेनादाय मूलेन न्यास उक्तः । अन्येषु तेनैवेति । मूलेनेत्यर्थः । महिषरिपावाद्यया तत्र दिक्ष्विति । अन्यदेवेषु मध्ये दुर्गायां त्रिष्टुभा दिक्षु, मध्ये तु मूलेनेत्यर्थः । प्रथममीशेतरेषु द्रव्याणि वक्ष्ये । अथ शिवे द्रव्यमन्त्रांश्च वक्ष्ये इत्येवं योजना ।।१० ।।

दुर्गाशाङ्र्गभृतोर्न्यसेदिह यवव्रीही सनिष्पावकौ
बीजानि क्रमशः प्रियङ्गुतिलमाषांश्चापि नीवारकान् ।
शालीसर्षपशालिनस्तिलपदश्यामान् गणाधीश्वरे
शालीराजिमुचोऽथ वैणववतो मध्येऽखिलांश्चार्यके ।।११ ।।

विमर्शिनी ।

दुर्गाशाङ्र्गभृतोः इह द्रव्यन्यासे यवव्रीही सनिष्पावकौ[1] निष्पावं च (നിഷ്പാവം = തുവര) प्रियङ्गुतिलमाषान् (പ്രിയംഗു = തിന) नीवारकांश्चापि (നീവാരം = = വരിനെല്ല്) शालीसर्षपशालिनः शालिभिः सर्षपैश्च युक्तान् । एवं बीजानि न्यसेत् । गणाधीश्वरे तिलपदश्यामान् तिलस्थाने (ശ്യാമം = ചാമ) । आर्यके शालीराजिमुचः शालीसर्षपरहितान् वैणववतः वैणवयुक्तान् मध्येऽखिलान् अष्टबीजानि च सह न्यसेत् ।।११ ।।

विवरणम् ।

शालीसर्षपशालिन इति । शालीसर्षपयुतान् एवं नवद्रव्याणि भवन्ति ।

१. 'वकं च' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तिलपदश्यामानिति। तिल[१]स्थाने श्यामा येषामिति समासः। शालीराजिमुच इति। शास्तरि शालिसर्षपवियुक्तान् वैणवान्तान्यष्टद्रव्याणि॥११॥

रत्नधातुनवकं निजगर्भन्यासदिष्टमिह विष्णुगणेशे।
रत्नकानि नव विष्णुसमुक्तान्येव शास्तरि च सुम्भरिपौ च॥१२॥

विमर्शिनी।

विष्णुगणेशे विष्णुगणेशयोः इह रत्नधातुनवकं रत्ननवकं धातुनवकं च निजगर्भ-न्यासदिष्टं निजानिजगर्भन्यासे निर्दिष्टम्। शास्तरि च सुम्भरिपौ च विष्णुसमुक्तान्येव नवरत्नकानि॥१२॥

विवरणम्।

रत्नधातुनवकमिति। तदुक्तं - 'वज्रं मौक्तिके'त्यादि 'न्यस्येन्मनोह्वा'मित्यादि चेति॥१२॥

पुलकं विद्रुममञ्जनसंज्ञं श्यामं ससीसकं न्यसतु।
आर्यकुमार्योः समनश्शिलहरितालं सगैरिकं सरसम्॥१३॥

विमर्शिनी।

आर्यकुमार्योः पुलकं स्वयमेव (വിദ്രുമം = പവിഴം) अञ्जनसंज्ञं स्वयमेव श्यामं स्वयमेव ससीसकं (സീസം = ഈയം) समनश्शिलहरितालं (മനശ്ശില = മനയോല, ഹരിതാലം = അരിതാലം) सगैरिकं (ഗൈരികം = ചെങ്കല്ല്) सरसं रससहितं रसं स्वयमेव एतानि न्यसतु॥१३॥

दुर्गार्यविघ्नबलिविद्विषि जातरूपं
रूप्यं च ताम्रकमयस्त्रपु पश्चिमान्तम्।
न्यस्याजिते न्यसतु शेषदिशासु सीसं
स्वर्णोद्भवं कमठशङ्खपयोरुहं च॥१४॥

---

१. 'लस्य स्था' क. ग. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

विमर्शिनी ।

दुर्गार्यविघ्नबलिविद्विषि दुर्गार्यविघ्नविष्णुषु (ജാതരൂപം = പൊൻ, രൂപ്യം = വെള്ളി) ताम्रकं (അയഃ = ഇരുമ്പ്, ത്രപു = ചമ്പ്രാക്കൊട്ടി) एतानि पश्चिमान्तं न्यस्य अजिते शेषदिशासु सीसम् उक्तं स्वर्णोद्भवं सुवर्णकृतं कमठशङ्खपयोरुहं च कमठं कूर्मं शङ्खं मध्ये पद्मं च न्यसतु ।।१४।।

विवरणम् ।

जातरूपं हिरण्यम् । अजिते न्यसत्विति । दुर्गादिष्वेषु मध्ये इति भावः । शेषादिशास्विति । वायुसोमेशम[१]ध्यदिक्षु[२] ।।१४।।

सीसं ताक्ष्यारकूटावितरदिशि दरारीषुचापासिशूलं
पाशं दण्डं च मध्ये महिषजिति ससीसारकूटं च कांस्यम् ।
स्वर्णं चार्येऽन्यदिक्षु[३] द्विरदवरमुखेऽथारकूटं सुपित्थं
कांस्यं न्यस्येत् त्रिदिक्षु स्वरदकमठचाषाम्बुजं हैममन्तः ।।१५।।

विमर्शिनी ।

महिषजिति इतरदिशि वाय्वादिदिक्षु सीसं ताक्ष्यरकूटौ ताक्ष्यं गारुडशिला आरकूटं स्वयमेव, मध्ये दरारीषुचापासिशूलं (ദരം=ശംഖം. അരി=ചക്രം. ഇഷു=ശരം. ചാപം=ധനുസ്സ്. അസി=ഖഡ്ഗം. പാശം = കയറ്) दण्डं स्वयमेव, हैमान्येतानि न्यस्येत् । आर्येऽन्यदिक्षु ससीसारकूटं सीसमारकूटं च, (കാംസ്യം=വെള്ളോട്) स्वर्णं च मध्ये न्यस्येत् । अथ द्विरदवरमुखे गणपतौ त्रिदिक्षु वायुसोमेशानदिक्षु आरकूटं सुपित्थं (പിത്തം=പിച്ചള) कांस्यं च न्यस्येत् । अन्तर्हैमं स्वरदकमठचाषाम्बुजं स्वरदं स्वदन्तं कमठं कूर्मं (ചാഷം=എലി) पद्मं च न्यस्येत् ।।१५।।

विवरणम् ।

इतरदिशीति । वायुसोमेशदिशां ग्रहणम् । ताक्ष्यो गरुडः । दरादीनि मध्ये दरः शङ्खः । अरिः चक्रम् । असिः खड्गम् । ससीसारकूटं चेति । आर्ये (ऽन्य)दिक्ष्विति सम्बन्धः । इह मध्यान्ता अन्यदिशो गृह्यन्ते । गणपतावित्यादि वाक्यान्तरम् । त्रिदिक्ष्विति ।

---

१. 'मध्यादिषु' घ. च. पाठः, २. 'क्षु इति' क. ङ. पाठः, ३. 'क्षवप्यथ च गणपतावार' इति विवरणरीत्या पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

वायुसोमेशदिक्षु। स्वरदः स्वशृङ्गम्। चाषो मूषिकः। हैममिति। दुर्गायां तार्क्ष्यशङ्खाद्यपि हैममेवेति ज्ञेयम्।।१५।।

इन्द्रनीलमणिगारुडवैडूर्याख्यमौक्तिकसविद्रुमवज्रम्।
पुष्यरागमपि दिक्षु हरीशे न्यस्य विन्यसतु काञ्चनमन्तः।।१६।।

विमर्शिनी।

हरीशे पूर्वादिदिक्षु इन्द्रनीलं स्वयमेव (മണി=മാണിക്യം) गारुडं गरुडशिला वैडूर्याख्यां स्वयमेव (മൗക്തികം=മുത്ത്. വിദ്രുമം=പവിഴം. വജ്രം=വൈരം) पुष्यरागं स्वयमेव एतानि न्यस्यान्तः काञ्चनं विन्यसतु।।१६।।

न्यस्यतु रत्नानि गुहे वज्रं वैडूर्यमिन्द्रनीलं च।
शङ्खं स्फटिकं पुष्पं मुक्ताफलविद्रुमाब्जरागं च।।१७।।

विमर्शिनी।

गुहे प्रोक्तक्रमेणान्तरन्तः वज्रं वैडूर्यम् इन्द्रनीलं च शङ्खं स्वयमेव स्फटिकं च स्वयमेव (പുഷ്യം=പുഷ്യരാഗം) मुक्ताफलं विद्रुमम् अब्जरागं पद्मरागम् एतानि रत्नानि न्यस्यतु।।१७।।

धातून् मनश्शिलामिह हरितालं चाञ्जनं तथा श्यामम्।
सौराष्ट्रीं सह गोरोचनमाक्षिकगैरिकं न्यसेत् सरसम्।।१८।।

विमर्शिनी।

अथ धातूनपि तत्र तथा न्यसेत्। मनश्शिलां हरितालम् अञ्जनं श्यामं सौराष्ट्रीं (സൗരാഷ്ട്രീ=തിരുവട്ടപ്പശ) गोरोचनं स्वयमेव (മാക്ഷികം=മാക്കീരം) गैरिकं रसं च।।१८।।

स्वर्णं रजतं ताम्रं पित्तलसंज्ञं त्रपु न्यसेत् तद्वत्।
सीसायसी सकांस्ये दिक्ष्वष्टास्वन्तरष्टलोहानि।।१९।।

विमर्शिनी।

तद्वदेवाष्टासु दिक्षु सुवर्णं रजतं ताम्रं पित्तलं त्रपु सीसम् अयः सकांस्यं च, अन्तर्मध्येऽष्टलोहानि सह न्यसेत्।।१९।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

यवगोधूमकमाषान् सह तिलमुद्गप्रियङ्गुसिद्धार्थान्।
शालीमपि विन्यस्येद् दिक्ष्वष्टसु मध्यतोऽष्टबीजानि।।२०।।

विमर्शिनी।

पुनरष्टदिक्षु यवगोधूमकमाषान् (ഗോധൂമം=കോതമ്പ്) तिलमुद्गप्रियङ्गु-सिद्धार्थान् शालीमपि मध्यतः अष्टबीजानि सह न्यसेत्।।२०।।

पद्मं गजं मयूरं शक्तिं वज्रं च कुक्कुटं चापि।
अन्तर्न्यस्यतु हैमान् द्रव्यन्यसनं गुहे विधेयमिति।।२१।।

विमर्शिनी।

पुनरन्तः पद्मं गजं (മയൂരം=മയിൽ. ശക്തി=വേൽ) वज्रं स्वयमेव (കുക്കുടം=കോഴി) हैमान् हेमनिर्मितान् (न्यस्यतु)। गुहे इति द्रव्यन्यसनं विधेयम्।।२१।।

विवरणम्।

गुहे विधेयमिति। एवं उक्तप्रकारेणेत्यर्थः।।२२।।

सद्योजातकलाभिरष्टभिरिहेन्द्रादीशनिष्ठं शिवे
वज्रं मौक्तिकपुष्यरागहरिनीलाख्यान्यथ स्फाटिकम्।
विन्यस्येच्च विडूरजं मरतकं नीलोपलं च क्रमा-
न्मध्ये न्यस्यतु पद्मरागमपि सद्योजातविद्यां जपन्।।२२।।

विमर्शिनी।

शिवे अष्टभिः सद्योजातकलाभिः इन्द्रादीशनिष्ठं पूर्वाद्यष्टदिक्षु वज्रं मौक्तिकपुष्यराग-हरिनीलाख्यानि हरिनीलम् इन्द्रनीलं स्फाटिकं विडूरजं वैडूर्यं मरतकं स्वयमेव नीलोपलं नीलरत्नं मध्ये सद्योजातविद्यां 'सद्योजात'मन्त्रं जपन् पद्मरागमपि न्यस्यतु।।२२।।

विवरणम्।

नीलोपलं नीलरत्नम्।।२२।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

तथा मनोह्वां हरितालकं न्यसेत्
सौराष्ट्रिकां विद्रुमरोचने पुनः।
प्रवालकं साञ्जनमाक्षिकं रसं
कलासमस्तात्मकवामविद्यया।।२३।।

विमर्शिनी।

पुनस्तया कलासमस्तात्मकवामविद्यया वामदेवकलाभिर्वामदेवेन च (മനോഹ്വാ=മനയോല) हरितालं सौराष्ट्रिकां विद्रुमरोचने विद्रुमं गोरोचनां च (പ്രവാളകം=പവിഴം) साञ्जनमाक्षिकम् अञ्जनं माक्षिकं च तथा इन्द्रादीशनिष्ठं न्यसेत्।।२३।।

विवरणम्।

कलासमस्तात्मकवामविद्ययेति। अत्र बलविकलनाय नमः इत्याद्यवशिष्टमेककोष्ठे[१] स्यात्। यद्वा अष्टधैवेह विभागः।।२३।।

शालियवौ गोधूमप्रियङ्गुमाषांस्तिलं च नीवारम्।
निष्पावसर्षपौ च न्यसतु ततः सकलभीममन्त्रेण।।२४।।

विमर्शिनी।

ततः सकलभीममन्त्रेण कलासहितेन भीममन्त्रेण अघोरकलाभिः अघोरमन्त्रेण च शालियवौ गोधूमप्रियङ्गुमाषान् तिलं नीवारं च निष्पावसर्षपौ च तद्वदुक्तक्रमेण न्यसतु।।२४।।

विवरणम्।

सकलभीममन्त्रेणेति। अघोरकलाभिर्दिक्षु समस्तेन तेन मध्ये।।२४।।

कलाभिर्नारीभिर्वृषपरशुरुद्राक्षवलयं
त्रिशूलं दिक्ष्वन्तः कमलमपि पुंसा कनकजम्।
विदिक्ष्वैशानीभिर्न्यसतु रजतायस्त्रपु यथा-
क्रमं ताम्रं मध्ये सकलमनुना काञ्चनमपि।।२५।।

---

१. 'ष्टमैशको' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

ततो नारीभिः नरसम्बन्धिनीभिः तत्पुरुषकलाभिश्चतसृभिर्दिक्षु कनकजं वृषपरशुरुद्राक्षवलयं (വൃഷം=കാള. പരശു=കുഠാരം. രുദ്രാക്ഷവലയം=രുദ്രാക്ഷമാല) त्रिशूलं च, पुनरन्तः कनकजं कमलं पुंसा तत्पुरुषेण च न्यसतु। ततो विदिक्षु ऐशानीभिः कलाभिः रजतम् अयः त्रपु ताम्रं च यथाक्रमं, मध्ये सकलमनुना समस्तेशानमन्त्रेण काञ्चनमपि न्यसतु।।२५।।

विवरणम्।

कलाभिर्नारीभिरिति। नरः पुरुषः। तत्पुरुषकलाभिरित्यर्थः। विदिक्षु ऐशानीभिरिति। कलाभिरित्यनुषङ्गः। वामदेववद्विभागः। सकलमनुनेति। समस्तेनेशानेनेत्यर्थः।।२५।।

सम्पातदोष्णा हवनाणुनाभि-
मृश्याणिमाद्यष्टकरूपमेतत्।
इष्ट्वादिनास्योपरि *पीठमिष्टं
संस्थापयेत् साशुगतत्त्वशक्त्या।।२६।।

विमर्शिनी।

ततः सर्वेषु अणिमाद्यष्टकरूपं देवस्याणिमाद्यष्टैश्वर्यात्मकम् एतद् द्रव्यजातं संपातदोष्णा संपातलिप्तेन करेण हवनाणुना स्वस्वरत्नहोममन्त्रेण अभिमृश्य स्पृशन् जप्त्वा आदिना प्रणवेन इष्ट्वा अस्योपरि एवम्भूताया नपुंसकशिलाया उपरि इष्टं पूजितं पीठं साशुगतत्त्वशक्त्या संस्थापयेत्। साशुगतत्त्वशक्त्येति पञ्चतत्त्वानां शक्तिपुटितत्वमुक्तम्। संस्थापयेदिति पञ्चतत्त्वानां पुरः पीठमन्त्राणामुच्चारणं सूचितम्।।२६।।

विवरणम्।

सम्पातदोष्णेति। सम्पाताक्तेन हस्तेन। हवनाणुनेति। सर्वेषु गायत्र्या, दुर्गायां त्रिष्टुभेत्यर्थः। अभिमर्शनं स्पृष्ट्वा[१]नुमन्त्रणम्। अणिमाद्यष्टकरूपमेतदिति। अष्टद्रव्याणामणिमाद्यष्टैश्वर्यशक्तित्वं[२]मध्यद्रव्यस्य तत्समष्ट्यात्मकत्वं च तदा प्रतिपत्तव्यत्वेनोक्तम्।

---

* पद्ममिष्टमिति विवरणरीत्या पाठः

१. 'ष्ट्वाभिम', २. 'त्वान्मध्य' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तदुक्तम् -

‘ईशित्वादिक्रमाच्छक्तिं ध्यात्वाष्टार्णैः प्रविन्यसेत्।
वायुव्योमान्तरस्थानि यासां बीजानि वै विदुः’।।

इति। ईशित्वादिग्रहणमणिमादिविकल्पार्थम्। यादिहान्तान्यासां बीजानि। मध्यगतस्य तु यथास्वं शक्तिबीजम्। तासामेवं पूजेष्यते। एतदादिना इष्ट्वेत्यन्वयः। प्रणवेनेत्यर्थः। अस्योपरि पद्ममिष्टमिति। तदापि शक्त्याबाह्यपूजाभिहिता। साशुगतत्त्वशक्त्येति। प्रणवशक्तिबीजपूर्वकं शक्ति[1]बीजपुटितपञ्चतत्त्वानि शक्तिबीजं प्रणवं चोक्त्वा प्रतिष्ठापनमभिप्रेतम्। पञ्चतत्त्वैः शक्त्या च यथोपदेशं प्रयुक्तयेति चार्थः।।२६।।

शक्तिं स्वबीजकुसुमार्पणतोऽनुवेश्य
न्यस्यार्णपीठमनुबीजतदङ्गकानि।
इष्ट्वा प्रतिष्ठितिकृते परिपूज्य पीठं
बीजार्चितं परिवृतं वसनेन रक्षेत्।।२७।।

विमर्शिनी।

पुनः[2] स्वबीजकुसुमार्पणतः शक्तिमनुवेश्य स्वस्वशक्तिबीजेन यथोपदेशमावाहनं कृत्वा अर्णपीठमनुबीजतदङ्गकानि पूर्ववल्लिपिपीठमन्त्रान् शक्तिबीजं तदङ्गकानि च न्यस्य इष्ट्वा तदनु प्रतिष्ठितिकृते बिम्बप्रतिष्ठार्थं पीठं परिपूज्य बीजार्चितं स्वशक्तिबीजेनार्चितं वसनेन वस्त्रेण परिवृतं पीठं रक्षेत् अस्त्रत्रितालादिना रक्षां कुर्यात्।।२७।।

विवरणम्।

शक्तिमनुवेश्येत्यावाहनमुक्तम्। न्यस्यार्णपीठमनुबीजतदङ्गकानीति। प्रणवरुद्धया शक्त्या व्यापय्य शक्तिरुद्धलिपिन्यासं तत्त्वन्यासं चोभयथापि कृत्वा धर्मादिपीठमन्त्रानपि विन्यस्य शक्तिन्यासं तदङ्गन्यासं च कुर्यादित्यर्थः। मूर्तिदशायां शक्तिबीजस्य तद्धृदये तदङ्गानामाधारत्रये च न्यासः। पीठदशायां च शक्तिबीजस्य तन्मध्ये तदङ्गानां दलकेसरकर्णिकासु च न्यासः। इष्ट्वेति न्यस्तमन्त्रैः पूजोक्ता। ततोऽर्घ्यदानाद्यपि कार्यम्। प्रतिष्ठितिकृते[3] परिपूज्य पीठमिति। इष्ट्वेत्यपि सम्बन्धनीयम्। प्रतिष्ठितये कृतं

---

१. ‘क्तिषु’ क. ख. घ. ङ. पाठः, २. ‘बीजाङ्गकैः समभिपूज्य समर्च्य पीठं बीजाणुना समभिवाह्य समर्च्य र’, २. ‘न. बी’ घ. पाठः, ३. ‘ते इष्ट्वे’

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

प्रतिष्ठितिकृतं नपुंसकोपलं तत्रेष्ट्वेति। नपुंसकशिलायामिदानीं लिपिपङ्कजपूजानेन सूचिता। प्रतिष्ठितिकृते परिपूज्य पीठमिति बिम्बप्रतिष्ठार्थतया पुनरपि पीठपूजा[1] पूजापटलभाविनी कार्येत्यर्थः[2]। प्रतिष्ठाया दूरभावित्वात् प्रतिष्ठितिकृत इत्यभिधानम्। बीजार्चितमिति। यद्वक्ष्यति 'तदुपधां प्रकृतिं प्रतर्प्ये'ति। परिवृतं वसनेनेति। रक्तांशुकेनेति ज्ञेयम्[3]। तदुक्तम् -

'रक्तेन वाससाच्छाद्य रक्षां कृत्वा बहिर्व्रजेद्।'

इति। रक्षेदिति। अस्त्रेण तालत्रयादिकमौचित्याद् द्वारपिधानं चोक्तम्।।२७।।

रत्नन्यासक्रमसुमहिते स्थापिते स्थापनार्थं
ब्रह्मग्राव्णि प्रचरतु शिवे पीठपूजां यथोक्ताम्।
पीठे यन्त्रोपरि परिगते च स्वपीठीयशक्तिं
सङ्कल्प्यैतत्समुदितदिशा न्यस्य सम्पूज्य रक्षेत्।।२८।।

विमर्शिनी।

शिवे तु पूर्वं स्थापिते पुरा रत्नन्यासक्रमसुमहिते रत्नन्यासपरिपाट्या सुतरां पूजिते ब्रह्मग्राव्णि नपुंसकशिलायां यथोक्तां स्थापनायोक्तां पीठपूजां प्रचरतु। यन्त्रोपरि परिगते स्थिते पीठे स्वपीठीयशक्तिं स्वपीठयोग्यां शक्तिम् एतत्समुदितदिशा पीठस्थापनोक्तमार्गेण संकल्प्यावाह्य न्यस्य संपूज्य रक्षेत्।।

विवरणम्।

शिवे तु भेदं दर्शयति - रत्नन्यासक्रमसुमहिते इति। ब्रह्मग्राव्णि स्थापिते रत्नन्यासक्रमसुमहित इत्यन्वयः। ब्रह्मग्रावा ब्रह्मशिला, स्थापित इति। पुरैव शिल्पिभिरिदानीं स्वेनैव[4] वावस्थापिते। पुनरिदानीमेवं प्रतिष्ठापित इति भावः। रत्नन्यासक्रमसुमहित इति रत्नन्यासविधानपूर्वकमणिमादिप्रतिपत्त्यनन्तरं प्रणवेन पूजित इत्यर्थः। स्थापनार्थं पीठपूजामित्यन्वयः। यथोक्तामिति। 'परिपूज्य पीठं बीजार्चित'मित्येवमुक्तामित्यर्थः। यद्वा लिपिपङ्कजादिपूजाभिप्रायमेतत्। यन्त्रोपरि परिगत इति पुरैव शिल्पिभिरिदानीं स्वेनैव वा यन्त्रोपरि स्थापित इति। प्रतिष्ठायतनपर्यन्ते सुसमवेतं यन्त्रं बद्ध्वा तदुपरि पीठं निधेयम् इत्यप्यर्थोक्तमिति ज्ञेयम्। स्वपीठीयशक्तिं सङ्कल्प्येति 'शक्तिं

---

१. 'ठे पीठपू' क. ख. ङ. पाठः, २. 'थं। बीजार्चितमिति', ३. 'यम् रक्षे' घ. च. पाठः, ४. 'व वा स्था' क. च, 'वा स्था' ख. घ. ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्वबीजकुसुमार्पणतोऽनुवेश्येत्ये'तदुक्तम्। एतत्समुदितदिशा न्यस्येति। अनया 'न्यस्यार्णपीठमनुशक्तितदङ्गकानी'त्येवं समुदितया दिशेत्यर्थः। रक्षेदिति ब्रह्मशिलायाः पीठस्य च तालत्रयादिरक्षोक्ता। परिवृतं वसनेनेत्येतदिहापि समानम्। नपुंसकशिलायामपीष्यत एतत्। तदुक्तम् -

'छादयेन्महता पश्चात् पटेन धवलेन च'

इति।।२८।।

प्रासादं परितोऽष्टदिक्षु सिकताक्लृप्तेष्वथ स्थण्डिले-
ष्वाधायाजितपावकं शिखिमुखं कृत्वा सकुम्भार्चनम्।
जुह्वत्वष्टशतं पलाशसमिधो मूलेन तावद् घृतं
गायत्र्या च हरित्क्रमादिह समिद्भेदोऽथवा गृह्यताम्।।२९।।

विमर्शिनी।

विष्णौ तु परिहोमाः कर्तव्या इत्याह - प्रासादमिति। शाङ्र्गधरे अथ रत्नन्यासानन्तरं प्रासादं परितः प्रासादस्य परितोऽष्टदिक्षु सिकताक्लृप्तेषु स्थण्डिलेषु स्थण्डिलानि कृत्वा तत्र सिकताश्च विन्यस्य तेषु अजितपावकं वैष्णवाग्निम् आधाय। अजितपावकमित्यनेन पक्षद्वयं द्योत्यते। तत्राग्रतोऽग्निं जनयित्वा तमग्निं विभज्याष्टसु स्थण्डिलेषु निधाय होमान् कुर्यादिति केचित्। उल्लेखादिक्रमेणाग्निमाधाय मूलेनावाह्य सम्पूज्य होमान् कुर्यादिति केचित्। शिखिमुखम् अग्निमुखं सकुम्भार्चनं दक्षिणतः कलशपूजासहितं कृत्वा मूलेनाष्टशतं पलाशसमिधो मूर्तिपा जुह्वतु, गायत्र्या तावद् घृतं च। अथेह परिहोमे समिद्भेदः हरित्क्रमाद् दिक्क्रमात् प्रायश्चित्तादिहोमवत् स्वस्वदिग्योग्याः समिधः गृह्यन्तां परिगृह्यन्तां वा।।२९।।

विवरणम्।

अथ विष्णावधिकमाह - प्रासादं परित इति। अजितपावकमिति छेदः। प्रणीय वैष्णवं वह्निमिति। मण्डपादाचार्यकुण्डाद् इह मूलेन अग्निमष्टसु दिक्षु प्रणीय आधायेत्यर्थः। शिखिमुखं अग्निमुखं पलाशसमिधो मूलेन अष्टशतं जुह्वत्वित्यन्वयः। मूर्तिपा इति शेषः। मूर्तिपानां चतुष्ट्वेऽन्येषामपि दीक्षितानां चतुर्णां सद्योवरणं कार्यमिति बोद्धव्यम्।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तावद्घृतं गायत्र्येति। जुह्वत्विति सम्बद्ध्यते। इह हरित्क्रमात् समिद्भेदो गृह्यतां वेति। हरितो दिशः। यदुक्तम् -

'पलाशखदिराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधबिल्वजाः।
औदुम्बराः सकाष्मर्यस्सर्वाः पालाश्य एव वा'।।

[1]इति। यद्वा,

'पलाशखदिरञ्चश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधजास्तथा।
काष्मर्यो रोहिताश्चैव बिल्वोदुम्बरजाः क्रमात्।।'

इति। नवहोमाभिप्रायमेतत्। यदुक्तं -

'प्रणीय वैष्णवं वह्निमैशान्यां मूलविद्यया।'

इत्यादि।।२९।।

एवं शाङ्र्गधरे विधाय परिहोमांस्ताम्रकुम्भं परं
तत्सम्पातघटोदकैः समभिपूर्याष्टार्णवर्णैः क्रमात्।
एकीभूतचितिं स्वमूलमनुना सङ्कल्प्य तस्मिन् विभुं
प्राच्याविष्ट्य नवांशुकेन करगुप्तं मण्डपान्तर्नयेत्।।३०।।

विमर्शिनी।

एवं परिहोमान् विधाय तत्संपातघटोदकैरष्टार्णवर्णैरष्टाक्षरस्याक्षरैः क्रमात् परमन्यं ताम्रकुम्भं सम्पूर्य तस्मिन् एकीभूतचितिं विभुं स्वमूलमनुना संकल्प्यावाह्य प्राच्य नवांशुकेनावेष्ट्य करगुप्तं वामकरे स्थापितं दक्षिणकरेणाच्छादितं तं कलशं मण्डपान्तर्नयेद् आनीय क्वचित् स्थापयेत्।।३०।।

विवरणम्।

ताम्रकुम्भं परमिति। प्राचीनाग्निसन्निधावैशदिशि वा स्वस्ति[2]कपीठे पीठमिष्ट्वा परं ताम्रकुम्भं संस्कृत्य[3] तस्मिन् कूर्चं सरत्नं निक्षिप्य[4] तद्धोमसम्पातकलशोदकैस्ताररुद्धा-ष्टाक्ष[5]रवर्णैर्दिक्क्रमेण परिपूर्य प्रणवपूजयैकीकृत्य स्वमूलमनुना विभुमावाह्य पूजयेदिति। तत्सम्पातघटोदकैरिति स्वं स्वं सम्पातं कलशेषु निषिच्य किञ्चिदिष्ट्वा मूलमन्त्रशताभि-

---

१. 'इति।।२९।। ताम्र' घ. च. पाठः, २. 'स्तिकपीठमिष्ट्वा', ३. 'त्य कू', ४. 'प्य किञ्चि' क. ङ. पाठः, ५. 'का' ख. पाठः

shripuram publications
www.shripuram.org

मन्त्रणं सामान्यसिद्धं कार्यमित्यभिप्रेतम्। करगुप्तमिति। यदुक्तं -

'करगुप्तं तदादाय सपिधानं सवस्त्रकम्।'

इति। मण्डपान्तर्नयेदिति। नीराजनादियोगः सामान्यसिद्ध एव। मण्डपे तु तदभिषेकसमयः प्राप्तश्चेन्नीत्वाभिषेक एव कार्यः। न चेच्छय्यासन्निधौ यथावकाशं स्वस्तिकपीठे निधेय इत्येतदर्थादेव लभ्यते। हरिहरादिष्वपि सति सम्भवे परिहोम इष्यते। तदुक्तं -

'परिहोमेषु मूलेन गायत्र्या च सकृद् घृतम्।'

इत्यादि। स्कन्दे तु बहुवेरविधौ वक्ष्यति - 'अभितः प्रासादमष्टासु दिक्ष्वि'त्यादि। इति।।३०।।

तत्राधिबिम्बं[१] परिपूज्य पीठ-
मावाह्य मूलेन कृताङ्गक्लृप्तिः।
अर्घ्यादि दत्त्वा परिहोमसिद्ध-
तोयेन सिञ्चेत् स्नपने ध्रुवेण।।३१।।

विमर्शिनी।

तत्र अधिबिम्बं बिम्बे पीठं परिपूज्य मूलेनावाह्य कृताङ्गक्लृप्तिः सकलीकरणकृद् भुत्वा अर्घ्यादि दत्त्वा स्नपनकाले ध्रुवेण परिहोमसिद्धतोयेन सिञ्चेत्।।३१।।

विवरणम्।

अथ सर्वेष्वपि 'परिवृतं वसनेन रक्षेत्' 'सम्पूज्य रक्षेदि'त्युक्तशेषं प्रस्तौति अथाधि-बिम्बमिति। प्रासादतो मण्डपं प्राप्य बिम्बसन्निधावुपविश्य सकळीकृतात्मा भूत्वेत्यर्थसिद्धम्[२]। अधिबिम्बमिति तत्तद्बिम्बे शय्यायामिति भावः। अर्घ्यादि दत्त्वा स्नपने[३] ध्रुवेण सिञ्चेदित्यन्वयः। अर्घ्यादिग्रहणं यथास्वं पाद्यादेरप्युपलक्षणम्। सेकः सेचनमात्रम्। यदुक्तम् -

'कर्मार्चायां[४] तथा मूर्ध्नि सिञ्चेदोमित्युदाहरन्।'

---

१. 'अथाधि' इति मूलकोशे विवरणरीत्या च. पाठः, २. 'त्वेत्येतदर्थ' ख. च. छ. पाठः, ३. 'स्नाने' घ. च. पाठः, ४. 'यास्तथा' ख. घ. च. छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति[1]। यद्वा भद्रपीठे नीत्वाभिषेक एव विद्येश्वरकलशैर[2]प्यभिषेकविधाविति ज्ञेयम्।।३१।।

सर्वेषु तत्तन्मनुभिः समुक्ष्य
विद्येशकुम्भोपभृताभिरद्भिः।
संस्नाप्य वा ताभिरथांशुकाद्यैः
संभूष्य संपूजयतूपहारैः।।३२।।

विमर्शिनी।

अथ सर्वेषु देवेषु विद्येशकुम्भोपभृताभिरद्भिः स्वस्वविद्येश्वरकलशैः तत्तन्मनुभिर्विद्येशमन्त्रैः समुक्ष्य ताभिः संस्नाप्य वा अथ अंशुकाद्यैः संभूष्य उपहारैः संपूजयतु।।३२।।

विवरणम्।

सर्वेष्विति। न हरावेवेति भावः तत्तन्मनुभिरिति तत्तद्विद्येश्वरमन्त्राभिप्रायम्। विद्येशकुम्भोपभृताभिरिति। शय्यासन्निधावेव विद्येशकुम्भेषु पुरैव पूजयित्वा सम्भृताभिरित्यर्थः। प्रोक्षणेऽभिषेके च नीराजनं पुनर्व्यापकन्यासाद्यपि कार्यम्। अथांशुकाद्यैरिति। स्नपनसमये प्राग्वासस आर्द्रीभावादिति भावः। यदुक्तं -

'विसृज्य वाससी पूर्वे वस्त्राभ्यां छादयेत् पुनः।'

इति। किरीटकटकादीनामालेपनमालादीनां चादिशब्देन ग्रहणम्। सम्पूजयत्विति प्रसन्नपूजान्तमभिप्रेतम्। तदा प्रासादे नेतुमनुज्ञापनं विधाय लयाङ्गं कुर्यात्।।३२।।

ततो मण्डले दीप्यमाने च वह्नौ
विधाय प्रसूनाञ्जलिं प्रीणयित्वा।
चितिं तोरणादिस्थितां कुण्डसंस्थां
समुद्वासयेन्मण्डलस्थां च बिम्बे।।३३।।

विमर्शिनी।

ततो निवेद्य प्रसन्नपूजानन्तरं मण्डले दीप्यमाने वह्नौ च प्रसूनाञ्जलिं विधाय प्रीणयित्वा तयोः स्थितं देवं प्रसाद्य तोरणादिस्थितां तोरणध्वजद्वारकलशादिषु गतां

१. 'ति क्रिया। भद्र' ख. पाठः, २. 'रित्यभि' क. ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

कुण्डसंस्थां कुण्डस्थाग्निगतां मण्डलस्थां च क्रमेण चितिं चैतन्यकलां बिम्बे समुद्वासयेत्।।३३।।

विवरणम्।

ततो मण्डल इति। चक्राब्जभद्रकादौ। प्रीणयित्वेति मानसपूजाभिप्रायम्। उद्वासनानुज्ञार्थमेतद् भवति। चितिं तोरणादिस्थितामिति। तोरणध्वजतोरणकलशद्वार-कलशादिगताम्[१]। तत्तद्देवताचैतन्यमित्यर्थः। चितिमित्यनेनैव प्रणवपुष्पाराधनमात्रेण निष्कळीकरणमप्युक्तम्। कुण्डसंस्थां चितिमिति। सर्वकुण्डेषु प्रणवेन निष्कळेन कृते दिक्कुण्डाग्नीन् निजनिजकुण्डाद्युद्वासनपूर्वकं प्रागुक्त[२]तद्विहारक्रमवैलोम्येनाचार्यकुण्डे समुद्वास्य पुनः प्रणवेनेष्ट्वा उद्वासनं कार्यम्। प्रागेव वा दिक्कुण्डाग्न्युद्वासनमिष्यते। अत एव दीप्यमाने च वह्नौ इत्येवं निर्देशः। मण्डलस्थां चेति। पीठपरिवारादिविलापनपूर्वकं प्रणवेन निष्कळीकृत्येति भावः। स्कन्दे तु कौमारकलशे तदीयपीठोद्वासन[३]मेवोद्धरणसमये कार्यमित्यवगन्तव्यम्। वक्ष्यति हि 'स्वनिद्राघटयुक्तितोऽत्रे'ति स्वघटः, स्कन्दे कौमार-कलश'मिति। समुद्वासने कृते व्यापकमङ्गन्यासं च कुर्यात्। 'समुद्वास्य लयाङ्गकृदि'ति उच्यते।।३३।।

कुम्भेशनिद्राघटयोर्विधाय
पुष्पाञ्जलिं तद्द्वयपीठशक्तिम्।
द्वयोः समुद्वास्य लयाङ्गकृद् द्वौ
नीराज्य सूद्धार्य च मूर्तिपाभ्याम्।।३४।।

घृतादिपात्राण्य[४]परैर्विधार्य च
द्विजैस्ततो मङ्गलबीजरोहजा[५]म्।
शय्यागतां चापि विलाप्य चेतनां
व्यापय्य बिम्बे विलयाङ्गमाचरेत्।।३५।।

विमर्शिनी।

कुम्भेशनिद्राघटयोः पुष्पाञ्जलिं विधाय तद्द्वयपीठशक्तिं कुम्भेशनिद्राघटयोः

---

१. 'ततत्त' घ. ङ. च. पाठः, २. 'क्तदिग्विहा' घ. च. पाठः, ३. 'मेवैतदुद्धारण' ङ. पाठः, ४. 'णि' क. ग. पाठः, ५. 'गा' ङ. ग. घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

पीठशक्तिं तयोर्द्वयोः समुद्धास्य लयाङ्गकृद् भूत्वा नीराज्य मूर्तिपाभ्यां द्वौ सूद्धार्य सुस्थिरं धारयित्वा अपरैर्द्विजैः घृतादिपात्राणि बिम्बस्य परितः स्थापितानि द्रव्याण्यपि विधार्य धारयित्वा ततो मङ्गलबीजरोहजां शय्यागतां च चेतनां बिम्बे विलाप्य विलयाङ्गमाचरेत्।।३४, ३५।।

विवरणम्।

कुम्भेशनिद्राघटयोरिति। कुम्भेशग्रहणं वर्धन्युपलक्षणम्। निद्राघटग्रहणं च स्कन्दे कौमारकलशोपलक्षणम्। सूद्धार्य चेत्यर्घ्यदानपुरस्सरमिति भावः। वर्धनी त्वग्रे स्वास्त्रमा-वर्तयमानेन धारां प्रवर्तयमानेन नेया। वक्ष्यति च-'स्यान्नीराजनमग्रतः करकधारे'ति।।३४।।

घृतादिपात्राणीति। शय्यापूजोक्त्यनन्तरं 'गाङ्गेयरूप्यमये'त्यादिश्लोकैरुक्तानीति भावः। अष्टमङ्गलान्येकस्मिन् तण्डुलशालिनि पात्रे कृत्वाग्रतो नेयानीति ज्ञेयम्। मङ्गलबीजरोहगामिति। यदुक्तम् अङ्कुराग्रान् देवमूर्ध्नि निक्षिप्येति। शय्यागतां चापीति। मण्डपशक्तिमपि दिगधीश्वरानपिदिशास्वित्युक्तदिक्पालविलापनपूर्वकमित्यभिप्रायः।।३५।।

नीराज्यार्घ्यमपि प्रदाय शयनादुत्तिष्ठमन्त्रं जप-
न्नुत्थाप्य प्रतिमां निधाय मनुविद् याने विनिर्गत्य च।
वाद्यैः शाकुनसूक्तके, परिजपन् स्वस्त्यादियुक्ते तथा-
तोदेवादि निजं प्रदक्षिणगतिः प्रासादमासादयेत्।।३६।।

विमर्शिनी।

अथ नीराज्यार्घ्यमपि प्रदाय उत्तिष्ठमन्त्रं जपन् प्रतिमां शयनादुथाप्य मनुविद् 'रथे तिष्ठन्नि'त्यादिमन्त्रज्ञो गुरुः याने ब्राह्मणैः कल्पिते रथादिके निधाय तस्मान्मण्डपाद् विनिर्गत्य वाद्यैः शङ्खदिसर्ववाद्यैः सह शाकुनसूक्तके 'कनिक्रदत्' 'प्रदक्षिणिदि'ति सूक्ते, स्वस्त्यादियुक्ते 'स्वस्ति नो मिमीताम्' इत्यादिभिर्युक्ते च, 'अतो देवा'दि निजं निजं च सूक्तं तथा परिजपन् प्रदक्षिणगतिर्भूत्वा प्रतिमां प्रासादमासादयेत् प्रापयेत्।।३६।।

विवरणम्।

नीराज्यार्घ्यमपि प्रदायेति। नीराजनविधानं प्रागुक्तं - 'शुद्धे तैजसपात्रक' इत्यादि। सर्वत्रोपचारेण अर्घ्यदानमवबोद्धव्यम्। निधाय मनुविद्यान इति। यानस्य वाहनमनुना

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

पूजोक्ता। यद्वा 'रथे तिष्ठन्नि'त्यनेन यानमारोहयेदिति। (वि)निर्गत्य चेति। मण्डपतः प्रधानद्वारा देवं निष्क्रमयन् निर्गत्येति भावः। वाद्यैरिति। सहार्थे तृतीया। वेदघोषजय-शब्दाद्युपलक्षणमेतत्। शाकुनसूक्तके स्वस्त्यादियुक्ते इति। 'कनिक्रदत' ('प्रदक्षिणित्') 'स्वस्ति' सूक्तानि[1]। तथातोदेवादि निजमिति। परिजपन्निति योज्यम्। निजामिति विष्णौ 'अतो देवा-' इति सूक्तम्। शिवे पञ्चब्रह्माणि, शिवहरौ तु उभयमित्यादि। प्रदक्षिणगतिः प्रासादमासादयेदिति। सभाद्वारान्तर्गत्वान्तर्मण्डप[2]स्थानस्य बहिर्मार्गेण प्रदक्षिणतया गत्वा प्रासादसन्निधिं प्राप्नुयादित्यर्थः।।३६।।

स्यान्नीराजनमग्रतः करकधाराघ्र्यं वहन् देशिको
बिम्बस्वापघटौ घटेशयजमानौ चेति याने क्रमः।
दत्त्वा द्वार्युपचारतोऽर्घ्यमुपनीय न्यस्य भद्रासने
पश्चात् त्रिः करकोदकेन परिषिञ्चेद् बिम्बतत्पीठके।।३७।।

विमर्शिनी।

याने गमने अग्रतो नीराजनं, पुनः करकधारा कर्करीधाराप्रसरः, पुनरर्घ्यं वहन् देशिकः, ततो बिम्बस्वापघटौ बिम्बं तत्पृष्ठतो निद्राकलशश्च पुनः घटेशयजमानौ कुम्भेशस्तत्पृष्ठतः कर्ता च इति क्रमः स्यात्। द्वारि उपचारतः स्वस्वोपचारमन्त्रेणार्घ्यं दत्त्वा उपनीय पीठसमीपं नीत्वा पश्चात् पीठस्य पृष्ठभागे भद्रासने भद्रपीठे विन्यस्य बिम्बतत्पीठके बिम्बं तत्पीठं च सह करकोदकेन त्रिः परिषिञ्चेत्।।३७।।

विवरणम्।

बिम्बनयने वर्धन्यादीनां प्रागुद्धार्यतयोक्तानां बिम्बान्वयभाजां क्रममुपदिशति - स्यान्नीराजनमग्रत इति। ततः करकधारा ततोऽर्घ्यं वहन् देशिक इत्येवं योजना। स्वापघटो निद्राकलशः। स्कन्दे तु कौमारकलशं निद्राकलशानन्तरमिति बोद्धव्यम्। नीराजनसन्निधौ मङ्गलधारका बिम्बसन्निधौ अभितो घृतादि[3]पात्रधारका इति च बोद्धव्यम्। गुरुर्बिम्बं स्पृशन् इयात्। तदुक्तम् -

---

१. 'क्तादीनि' क. ङ. पाठः, २. 'ल' क. ख. ङ. पाठः, ३. 'अर्घ्यकादिपात्र' घ. च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

"आचार्यस्त्वग्रतो गच्छेदर्घ्यहस्तः समाहितः।
वाहयन्मूर्तिपैर्दिकस्थैर्हृष्टो देवं चं संस्पृशन्।।"

इति।

"पुरोदृङ्नीयते देवो रथमारोप्य लोकवत्।
तथा याने शयानोऽपि जीर्णोद्धारे विपर्य्ययः।।"

वक्ष्यति च - 'वसनसंवीतं शिरःपूर्वकं नीत्वे'ति। दत्त्वा द्वार्युपचारतोऽर्घ्यमिति। विश्रान्त्यङ्गमेतत्। यदुक्तं -

"द्वारदेशे प्रदायार्घ्यं विश्राम्य द्वारसम्मुखम्।।"

इति। उपनीयेति। मूलेन[१] प्रासादान्तर्द्वारशाखाद्यस्पर्शेन प्रवेश्य प्राक्स्थापितपीठसन्निधिं प्रापय्येत्यर्थः। न्यस्य भद्रासने पश्चादिति। तदुक्तं -

"श्वभ्रस्य पृष्ठे विन्यस्य फलकोपरि देशिकः।"

इति। विश्रान्त्यर्थमर्घ्यदानमिहापीष्यते। त्रिःकरकोदकेनेति। करकधारया बिम्बपीठे परितः प्रदक्षिणतया स्वास्त्रेण सेकं कुर्वंस्तदुदकं क्षपयेदित्यर्थः।।३७।।

तत्रोपविश्य सकलीकृतचर्चितात्मा
संप्रीणितस्वगुरुवर्यगणाधिनाथः।
विप्रान् प्रतर्प्य तपनीयगवादि दत्त्वा
मौहूर्तिकोत्तमसमुक्तविविक्तलग्ने।।३८।।

मूलाभिहूतिलिपितत्त्वषडध्वकादि-[२]
न्यासार्चनासुमहितं मनुबिम्बमेतत्।
ध्यात्वा विराजमपि खं च तथैव पीठं
बीजार्चितं प्रकृतिरूपमिलात्मकं च।।३९।।

स्वेनौजसा तदुभयं व्यतिषज्य तिष्ठ-
[३]न्नीराज्य चास्त्रहृतपीठपटोऽग्रसंस्थः[४]।
तत्तत्प्रतिष्ठितिसमुक्तमनुप्रजापी
कृत्वा परिभ्रमणमायतनोपरि त्रिः।।४०।।

१. 'नान्तर्द्वा' ङ. पाठः, २. 'मनूत्तमादि' ख. पाठः, ३. 'न्निध्याय भक्तजनतानुजिघृक्षयात्र। त' ख. पाठः, ४. 'स्थम्' क. पाठः

www.shripuram.org
www.shripuram.org

दोर्भ्यां गृहीतमनुबिम्बमिदं स्वपीठे
न्यस्येन्नपुंसकशिलाकलिताब्जनालम् ।
प्राक् प्रष्ठपार्ष्णिकनिजाणुगुणादिहूति-
मूलाहितापघनभावितपारमात्म्यम् ।।४१ ।।

सूद्यद्दशार्हमनुपञ्चदशाभिवाह-
व्याप्तिस्वमूलमहितीकृतिजागरूकम् ।
तारोपचारमनुतत्त्वमुखः प्रतिष्ठा-
मन्त्रोऽणुरुद्धशरतत्त्वमनुध्रुवान्तः ।।४२ ।।

विमर्शिनी ।

'तत्रोपविश्ये'त्यादि 'स्वमूलमहितीकृतिजागरूकमि'त्यन्तमर्धाधिकं श्लोकचतुष्कम् । न्यस्येदित्यनया क्रियया सहान्वयः कर्तव्यः । अथ गुरुस्तत्र गर्भगृह उपविश्य सकलीकृतचर्चितात्मा स्वस्य सकलीकरणाद्यात्माराधनपर्यन्तं कर्म विशेषतस्तदा कृत्वा संप्रीणितस्वगुरुवर्यगणाधिनाथः गुरून् गणपतिं च यथाविधि सम्पूज्य तपनीयगवादि दत्त्वा सुवर्णगोभूम्यादिदानैर्विप्रान् बहून् ब्राह्मणान् प्रतर्प्य प्रकर्षेण प्रीणयित्वा मौहूर्तिकोत्तमसमुक्तविविक्तलग्ने मुहूर्तदर्शिनां वरिष्ठेन मुहूर्तदक्षिणापरिग्रहानन्तरं सम्यक् सम्प्रसादयुक्ते निर्दोषे राश्युदये 'प्राक् प्रष्ठपार्ष्णिके'ति 'सूद्यद्दशार्हे'ति च वक्ष्यमाणाभ्यां श्लोकार्धाभ्यां निर्दिश्यमानप्रकारेण कृतपरावाहनं कृतावस्थावाहनं च मूलाभिहूतिलिपितत्त्वषडध्वकादिन्यासार्चनासुमहितं मूलाभिहूत्यां मूलमन्त्रावाहने लिपिन्यासेन तत्त्वन्यासेन षडध्वकादिन्यासेन, आदिशब्दाद् मूलमन्त्रस्योक्तविशेषन्यासैश्च तथार्चनया तारोपचारमूलतदक्षाराङ्गायुधभूषणादिभिर्विग्रहपूजया च सुमहितं सुतरां पञ्चोपहारैः पूजितम् एतद् मनुबिम्बं विराजं विराट्पुरुषाख्यस्थूलविग्रहं खम् आकाशात्मकं च ध्यात्वा तथैव बीजार्चितं स्वस्वशक्तिबीजेन आवाह्य न्यस्य संपूजितं पीठं प्रकृतिरूपं मूलप्रकृत्यात्मकम् । इलात्मकं पृथिवीरूपं च ध्यात्वा तदुभयं बिम्बं पीठं च स्वेनौजसा व्यतिषज्य अन्योन्यं मेलयित्वा तिष्ठद् आप्रलयं स्थीयमानं च ध्यात्वा अग्रसंस्थः स्वयमग्रभागे स्थित्वा अस्त्रहृतपीठपटः अस्त्रमन्त्रेण त्यक्तपीठाच्छादनवस्त्रो भूत्वा उभयत्र नीराज्य तत्तत्प्रतिष्ठितिसमुक्तमनुप्रजापी

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तत्तद्देवस्य प्रतिष्ठायां स्वस्वागमोक्तमन्त्रप्रजापी भवन् आयतनोपरि प्रतिष्ठास्थानस्योपरिभागे त्रिः परिभ्रमणं कृत्वा दोर्भ्यां गृहीतमिदं मनुबिम्बं स्वपीठे नपुंसकशिलाकलिताब्जनालं नपुंसकशिलया सम्बद्धं पद्मनालं यथा भवति तथा न्यस्येत् प्रतिष्ठां कुर्यात्। प्राक् प्रष्ठेत्यादिना पूर्वप्राप्तं मनुबिम्बं विशिनष्टि। प्राक् 'मूलाभिहूतिलिपी'त्याद्युक्तमूलमन्त्रावाहनात् प्राक्। प्रष्ठपार्ष्णिकनिजाणुगुणादिहूतिमूला-हितापघनभावितपारमात्म्यम्। प्रष्ठोऽग्रगः। पार्ष्णिकः पृष्ठगतः। निजाणुः निजमूलमन्त्रः। आद्यन्तगतेन निजमूलमन्त्रेणोपलक्षितः गुणादिः गुणसंख्य आदिः गुणाः त्रयः आदिः प्रणवः तेन हूतिरावाहनं तेन मूलाहितापघनेन च अपघनोऽङ्गं मूलकृताङ्गन्यासेन च भावितपारमात्म्यं प्रापितपरमात्मभावम्। मूलपुटितप्रणवत्रयेण परावाहनं मूलाङ्गन्यासं च कृत्वेत्यर्थः। सूद्यद्दशार्हमनुपञ्चदशाभि-वाहव्याप्तिस्वमूलमहितीकृतिजागरूकं च मनुबिम्बमिति सम्बन्धः। सूद्यन्तः शोभनमुद्यन्तः तुरीयातीतादिक्रमेणोद्गच्छन्तो दशार्हा अवस्थावाहनयोग्या मनवः तेषां पञ्चकेन दशाभिवाहः। अवस्थावाहनं तेनावस्थावाहनेन तत्तदनन्तरं तैस्तैर्मन्त्रैः व्याप्त्या व्यापकेन च तत्तदनन्तरं स्वस्वमूलमन्त्रेण महितीकृत्या पूजया च जागरूकम् उद्बुद्धम्। अत्र प्रतिष्ठानुष्ठानग्रन्थस्य क्रमव्यत्यासः स्वगुरुमुखादेव तत्क्रमोऽवगन्तव्य इति ज्ञापनार्थम्। पुनः प्रतिष्ठामन्त्रं विशिनष्टि-तारेति। तारोपचारमनुतत्त्वमुखः तारोपचारमूलमन्त्राः अखिलतत्त्वमन्त्राश्च मुखे आदौ यस्य स तथोक्तः, अणुरुद्धशरतत्त्वमनुध्रुवान्तः मूलपुटितानि पञ्चतत्त्वानि मूलमन्त्रः प्रणवश्चान्ते यस्य प्रतिष्ठामन्त्रस्य स तथोक्तः प्रतिष्ठामन्त्रः 'यज्ञायज्ञादिपुंसूक्तमि'त्यादि श्लोकेन वक्ष्यमाणो मन्त्रः।।३८-४२।।

विवरणम्।

इदानीं प्रतिष्ठाविधानमुपदिशति - तत्रोपविश्येत्यादिश्लोकपञ्चकेन। तत्रोपविश्येति स्वास्पद समुपवेशनमुक्तम्। सकलीकृतचर्चितात्मेति। चर्चनं गन्धाद्यलङ्करणम्। यद्यपि 'स्विष्टात्माभ्यर्चितगुरुगणाधीशे'त्येवं पुरोक्तं, तथैव इदानीमप्यवतिष्ठते, न तु स्वात्मनो लयाङ्गन्यासोऽपि कृतः, तथापीदानीं पुनस्सकलीकरणालङ्करणं देवाऽहमित्येवं भावनादृढतार्थमिति बोद्धव्यम्। सम्प्रीणितस्वगुरुवर्यगणाधिनाथ इति गुरुगणपतिपूजोक्ता। यद्वा स्वगुरुवर्यः स्वात्मीयजीवावाहनादिरहस्योपदेशगुरूः स्वगणाधिनाथश्च प्रासाददक्षिण-द्वारि नित्यसन्निहितो गणपतिः। यदुक्तं - 'विघ्नेशापचितिं विधाय यमदिग्द्वारी'ति। तयोर्विशेषतः पूजेयमुक्ता। विप्रान् प्रतर्प्य तपनीयगवादि दत्त्वेति। तपनीयं हिरण्यम्।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

गौः। क्षेत्रफलद्रुमा[१]णां आदिपदेन परिग्रहः। मौहूर्त्तिकोत्तमसमुक्तविविक्तलग्ने इति। स्वपीठे न्यस्येदित्युपरि सम्बन्धः। मौहूर्त्तिकोत्तमेन समुक्ते विविक्ते निरूप्य निर्धृते निर्मले राश्युदये प्रतिष्ठापयेदित्यर्थः। मूलाभिहुतीति। मूलेनाभिहूतिः आह्वानमावाहनम्। लिपिन्यासो मूलपुटितलिपिन्यासः। तत्त्वन्यासः षडध्वन्यासश्च दशावृत्त्यष्टावृत्त्यादिन्यासानामङ्गायुधादिन्यासस्य चादिशब्देन ग्रहणम्। अर्चना मूलाक्षराङ्गायुधपूजा। सुमहितम् एतैः सम्यग्वर्धितम् एतद् बिम्बम्, विराजमपि खं च ध्यात्वेत्यन्वयः। लिप्याद्युक्तन्यासजातेन परिपूर्णभूमा पुरुषो बिम्बं संवृत्तमिति विराजं ध्यात्वेत्युक्तम्। तस्यानवच्छिन्नरूपस्याकाशाकारेणावच्छेदापेक्षं खं च ध्यात्वेति। एतत् पीठं तथैव बीजार्चितं प्रकृतिरूपमिलात्मकं चेति। ध्यात्वेत्यनुषङ्गः। बीजं स्वं शक्तिबीजं तेन तथैवार्चितं बिम्बोक्तविधया पूजितम्। स्वबीजावाहनतत्पुटित-लिपितत्त्वादि-न्यासतदर्चनाभिः सुमहितमित्यर्थः। परिपूर्णभूमेयं विराड्रूपपुरुषोचितेति प्रकृतिरूपं ध्यात्वेत्युक्तम्। तस्य[२] पृथिव्याकारेण अवच्छेदापेक्षमिळात्मकं च ध्यात्वेत्येतत्। किञ्च बिम्बपीठयोः पुरुषप्रकृतिरूपतया भोक्तृभोग्यतयावस्थानम्, आकाशपृथिवीरूपेण धार्यधारकतयावस्थानमप्युक्तम्। तदुभयं स्वेनौजसा व्यतिषज्य तिष्ठदिति। ध्यात्वेत्यनुषज्यते। व्यतिषङ्गः परस्परा[३]नुगमः। बिम्बपीठरूपेण मिथस्सन्निकर्षातिशयेऽपि स्वौजसा मिथो व्याप्त्यतिशयः स्यादिति स्वेनौजसा व्यतिषज्येत्येवमभिधानम्। अयमभिप्रायः- पुरुषरूपस्य स्थूलसूक्ष्मपरात्मकस्य बिम्बस्य प्रकृतिरूपे स्थूलसूक्ष्मपरात्मके पीठे भोक्तृतया कार्त्स्न्येन व्याप्तिः। पीठस्य चैवंविधस्यैवंविधे बिम्बे भोग्यतया कार्त्स्न्येन व्याप्तिः। किञ्च प्राधान्येनैवं भोक्तृभोग्यत्वनियमः किन्तु पीठस्य भोग्यत्वेऽपि तदुपचितात्म-योगान्मात्रया भोक्तृतयापि बिम्बे व्याप्तिः स्यात्। बिम्बस्य च तदपेक्षया पीठे च व्याप्तिः। सोऽयमेवंविधो मिथोऽनुगम इह व्याप्तिषङ्गोऽभिप्रेयते। तदा च मूर्तरूपता बिम्बपीठरूपयोः पुरुषप्रकृत्योः प्रकृष्टतमः सन्निकर्षः स्वेन तथाविधेन भावेन तु प्रकृष्टतमो मिथोऽनुगमलक्षणः संयोगो भवति। तदेत[४]दुक्तं स्वेनौजसा व्यतिषज्येति। किञ्च स्थूलसूक्ष्मपररूपाणाम् उभयभाजामंशानां तत्तदुचितभावलक्षणतेजोविशेषैर्बिम्बपीठवपुषोर्मिथो व्याप्तिरपि ध्येयेति स्वेनौजसेत्युक्तम्। किंच आकाशपृथिवीरूपयोर्बिम्बपीठयोः धार्यधारकतया सन्निकर्षातिशयेऽपि धार्यमाणस्य बिम्बस्य तदोचितभ[५]रेण पीठे तस्य च धारयमाणस्य तदोचितभ[६]रेण बिम्बे च व्याप्त्यतिशयः स्यादिति स्वेनौजसा व्यतिषज्येत्युक्तम्। शेषं

१. 'मार्दानाम्' ग. घ. च. पाठः, २. 'त्र' क. ङ. पाठः, ३. 'रमनु' घ. पाठः, ४. 'दुभयं स्वे', ५. ६. 'भरणे' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

सर्वं पूर्ववत्। तिष्ठासायामपि तयोरेवमभिमानानुसन्धानार्थमिदानीमेव तिष्ठदित्युक्तम्। किंच अनयोः स्थापनकालादारभ्य आकल्पान्तमेवमेवावस्थानं चिन्तनीयमित्यभिप्रायेण तिष्ठदित्येवं निर्देशः। वक्ष्यति च '- आकल्पान्तस्थास्नुभावेन भक्त्ये'त्यादि। नीराज्येति। बिम्बपीठयोर्निराजनमभिप्रेतम्। मन्त्रावाहनन्या[१]सपूजानन्तरमेवं प्रतिपत्ताववस्थितो[२] विप्रतर्पणं मौहूर्तिकनियोजनां च विधाय नीराजयेदिति प्रयोगक्रमः। अस्त्रहतपीठपट इति। तदास्त्रेण पीठाच्छादन[३]पटमुद्धरेत्। शिवे तु ब्रह्मशिलाच्छादनपटोद्धरणमिति ज्ञेयम्। अग्रसंस्थ इति। पुरतस्तिष्ठन्नित्यर्थः। दानाद्यनन्तरमुत्थाय नीराजनादि विदध्यादिति भावः। तत्तत्प्रतिष्ठितीति। तत्तत्प्रतिष्ठित्यै समुक्तम् आगमेषु इहैव वा वक्ष्यमाणं मन्त्रं[४] प्रजपन्नित्यर्थः। प्रणवोपचाराद्यं[५]ङ्गमनुजपसमये बिम्बसमुद्धृत्यादि विदधत् प्रतिष्ठामनुजपसमये प्रतिष्ठाप्य शेषं प्रणवान्तं जपन्नुभयोरैकात्म्यलक्षणं सम्बन्धं भावयेतेति बोद्धव्यम्। कृत्वेति। तस्य प्रतिष्ठायतनस्योपरि त्रिः प्रदक्षिणतया परिभ्रमणं बिम्बस्य कृत्वेत्यर्थः। दोर्भ्यां गृहीतमनुबिम्बमिति। भद्रपीठात् समुद्धृतिसमय एव गुरुः दोर्भ्यां बिम्बपादभागं गृह्णीयात्। मूर्तिपास्तु बलिनः सम्भूय तदुपरिभागं तदनुकू[६]लतया गृह्णीयुरिति भावः। नपुंसकशिला-कलिताब्जनाळमिति तत्कालविशेषणम्। नपुंसकशिलायां कलितं संस्पृष्टं यस्य अब्जनालं पादपद्मसम्बन्धि नाळम्। न्यासकाले तत्तथाविधमिदं बिम्बं न्यस्येदिति। परावाहनं बिम्बस्य विशेषेणोपदिशति - प्रागिति। मूलाभिहूतीत्याद्युदीरितमन्त्रावाहनतोऽपि पूर्वमित्यर्थः। गुणादिः प्रणवः, तस्य विशेषणं प्रष्ठपार्ष्णिकनिजाण्विति। प्रष्ठोऽग्रगामिनीति पुरस्सरः। पार्ष्णिकः पृष्ठे पश्चाद्भागगतश्च निजाणुः स्वं स्वं मूलं यस्य तथोक्तः। मूलपुटितः प्रणवः तेन हूतिराह्वानमावाहनं मूलेनाहितोऽपघनो विग्रहोऽङ्गं च तेन भावितं सम्पादितं पारमात्म्यं परमात्मभावो यत्र तद् बिम्बं तथोक्तम्। मूलेन विग्रहो मूलावयवैश्चाङ्गमिति विवेकः। प्रणवत्रयादिपूर्वकेण मूलपुटितेन परमात्मन् आगच्छेत्यादिधर्मशालिना प्रथमतस्तावद् बिम्बे परावाहनं विधाय तेनैव व्यापय्य प्रणवतद[७]ङ्गप्रणवान् मूलरुद्वान् मूर्धभ्रूमध्यहृन्नाभि-मूलाधारेषु विन्यस्य मूलार्णतदङ्गन्यासं कुर्यात्। पुनस्तैरर्चयेच्चेति भावः। क्रमगोपनार्थं प्रयोगक्लृप्तिगोपनार्थं चैवमभिधानम् तदनन्तरं कर्तव्यमवस्थावाहनमपि तथोपदिशति - सूद्यदिति। सूद्यद्भिः सम्यगुच्चार्यमाणैर्दशार्हमनुभिरवस्थोचितमन्त्रैः पञ्चानां

---

१. 'न्यसनपू' क. ख. ङ. पाठः, २. 'तिं' घ. च. पाठः, ३. 'नमु', ४. 'न्त्रं प्र' क. ङ. पाठः, ५. 'द्यंशम' घ. पाठः, ६. 'रूपत' घ. च. पाठः, ७. 'दंश' ख. ग. घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तुरीयातीततुरीयसुषुप्तिस्वप्नजाग्रल्लक्षणानामवस्थानामावाह[1] आवाहनं, व्याप्तिः, तेन तेन मन्त्रेणैव व्यापकं, स्वमूलमहितीकृतिः स्वमूलेन पूजा, तैर्जागरूकं [2]परमात्मभूतस्य तुरीयावस्थाद्यवतरणक्रमेण जाग्रदवस्थापन्नतया जागरणशीलं बिम्बमिति। तदनन्तरं मूलाभिहूतीत्यादि कार्यम्। स्वमन्त्रमहितीकरणे च मूलन्या[3]सतदङ्गन्यासा[4]ववस्था मन्त्रमूला-ङ्गैरर्चनं च कार्यमिति ज्ञेयम्। प्रतिष्ठामन्त्रास्तु वक्ष्यन्ते। तेषां प्रतिष्ठासमये प्रयोगप्रकारमपि दर्शयति - तारोपचारेति। तारोपचारादिपदानि बहुवचनान्तान्यभिप्रेतानि। प्रणवोपचारमूलानि त्रिरुक्त्वा तत्त्वमन्त्रान् पृथिव्यन्तान् सकृदुच्चरेत्। एवं मुखे आदितः स्यात्। ततः स स प्रतिष्ठामन्त्रः। तदन्ततश्च[5] मूलपुटितपञ्चतत्त्वानि सृष्टिक्रमेण त्रिवारं पुनर्मूलं प्रणवं च त्रिवारमुच्चरेदिति भावः।।४२।।

तारादिपञ्चनिजतत्त्वकङेन्तमूर्त्या-
त्मान्तस्थशान्तमुखबीजपरध्रुवांशैः।
ङेन्तस्वरूपिमनुशिष्टनमोन्ततुर्या-
तीतादिजागरपरैश्च दशाणवः स्युः।।४३।।

विमर्शिनी।

अवस्थावाहनमन्त्रानुद्धरति - तारादीति। तारादिपञ्चनिजतत्त्वकङेन्तमूर्त्यात्मान्तस्थ-शान्तमुखबीजपरध्रुवांशैः तारादि मूलमन्त्रस्य तारादिबीजानि, ततः सृष्टिक्रमात् प्राप्तानि निजनिजपञ्चतत्त्वानि, तेषां के मूर्धन्यूर्ध्वभागे ङेन्ताश्चतुर्थ्येकवचनान्ताः स्वस्वमूर्तयः, ततः आत्मान्तस्थाः आत्मने इत्यन्ते स्थिताः शान्तमुखाः शान्तादिकाः बीजपराः बीजशब्दावसानाः ध्रुवांशाः ध्रुवस्य प्रणवस्यांशाः शान्तशक्तिनादबिन्दुबीजशब्दा ये तैरुपलक्षिताः। तथाच ङेन्तस्वरूपिमनुशिष्टनमोन्ततुर्यातीतादिजागरपरैश्च ङेन्तस्वरूपि चतुर्थ्येकवचनान्तं स्वरूपीति पदं मनुशिष्टं मूलमन्त्रस्य बीजोपरिगतं शिष्टं नमश्शब्दश्चान्ते येषां तुरीयातीतादिजागरपराणां तुरीयातीततुरीयसुषुप्तिस्वप्नजाग्रत्पदानां ते तथोक्ताः। तैश्चोपलक्षिता दशाणवः अवस्थामन्त्राः। 'ओं षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने वासुदेवाय शान्तात्मने तुरीयातीतस्वरूपिणे नमो नारायणाय नमः', 'ओं यं नमः पराय पुरुषात्मने संकर्षणाय शक्त्यात्मने तुरीयस्वरूपिणे नमो नारायणाय नमः' इत्यादयो वैष्णवा-

---

१. 'हनं व्या' घ. च. पाठः, २. 'परात्मा' क. ङ. पाठः, ३. 'सतदंशन्यासाव' ख. पाठः, ४. सावस्था क. ङ., 'सावस्थाद्यवतरमन्त्र' ग. पाठः, ५. 'श्च स्वमू' घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

वस्थावाहनमन्त्राः। तथा शैवेऽपि ओं हौं नमः शिवाय शान्त्यतीतात्मने ईशानाय शान्तात्मने तुरीयातीतस्वरूपिणे नमः शिवाय नमः' इत्यादि। तथा शिवनारायणादिष्वप्यूह्यम्।।४३।।

विवरणम्।

अवस्थावाहनमन्त्रानप्युद्धरति - तारादीति। विष्णुशिवादिविषये तारादीनि पञ्चनिजतत्त्वानीति समासः। शिवनारायणदुर्गादिविषये तारादि च पञ्च निजतत्त्वानि चेति। तारोऽत्र तत्तन्मूलमन्त्रस्य आद्योऽवयवः सन् प्रणवः शिवनारायणदुर्गादिषु मूलस्य च[1] बीजत्वाद् आदिशब्देन तद्बीजग्रहणम्। एतच्च मनुशिष्टेति निर्देशादेवं गम्यते। पञ्चनिजतत्त्वानि षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने इत्येवमादीनि। ततो ङेन्ता मूर्तय आत्मा च। मूर्तयः पञ्च यथास्वं वासुदेवादयः ततस्तादृगात्मान्ते[2] स्थितो येषां शान्तादिबीजपराणां[3] ध्रुवांशानां[4] ते तथोक्ताः। शान्तशक्तिनादबिन्दुबीजानि पञ्चप्रणवांशाः। ङेन्तस्वरूपीत्येतच्च[5] मनुशिष्टं च नमश्चेति समासः। तान्यन्ते येषां तुर्यातीतादीनां[6] जागरचरमाणां तानि तथोक्तानि। ङेन्तस्वरूपीति। तरीयातीतस्वरूपिणे इत्यादिषु स्वरूपिणे इत्येतत् मनुशिष्टम्[7]। मूलमन्त्रस्य तारादीत्युपात्तशेषावयवः। यथा नमो नारायणाय शिवनारायणाय नमः इति। तुर्यातीताद्याः[8] - तुरीयातीतं तुरीयं सुषुप्तिः स्वप्नो जाग्रदिति पञ्चावस्थाः। विष्णो तावद् - ओं षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने वासुदेवाय शान्तात्मने तुरीयातीतस्वरूपिणे नमो नारायणाय नमः इत्यादि। दुर्गायां ओं ह्रीं दुं षौं नमः पराय श्रेष्ठाशक्त्यात्मने सें दुर्गायै शान्तात्मने तुरीयतीतस्वरूपिण्यै दुर्गायै नमः इत्यादि इति। आदौ प्रणवत्रयम् अन्ते तुरीयातीतात्मन् आगच्छेत्याद्यावाहनधर्मयोगश्च सामन्यतो लभ्यते। तत्तदावाहनानन्तरं तत्तन्मन्त्रेण व्यापकं सर्वन्ततश्च द्वाभ्यां व्यापकं द्वाभ्यां हृदि न्यासं पञ्चमेन व्यापकं च कृत्वा मूलव्यापकार्णाङ्गन्यासं च कुर्यात्। दशाणवः स्युरित्यवस्थामन्त्रा इत्यर्थः।।४३।।

यज्ञायज्ञादि पुंसूक्तकमपि शिवनारायणे पौरुषाख्यं
त्रैलोक्याणुर्जिनार्णादिरपि मुररिपौ तारकारौ ध्रुवाणुः।

---

१. 'स' ख. ग. च. पाठः, २. 'शा' ....ङ. क. पाठः, ३. 'चरमाणां' ख. घ. च. पाठः, ४. 'वान्तांशा' ग. पाठः, ५. 'न्तं स्व' ख. ग. पाठः, ६. 'तुरोयाती' क. ङ. पाठः, ७. 'ष्टम्' क. ख. ङ. पाठः, ८. 'तुरीयाती' क. घ. ङ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

दुर्गासूक्तं कुमार्यां द्विरदवरमुखे बीजमृक् च प्रतिष्ठा
मन्त्रो ब्रह्माणि पञ्च स्मरजिति विहितो गोप्तृसंज्ञः प्रभेशे ।।४४।।

विमर्शिनी ।

प्रतिष्ठामन्त्रानाह - यज्ञायज्ञादीति। शिवनारायणे यज्ञायज्ञादि पुंसूक्तकमपि 'यज्ञायज्ञा वः' इत्यादि पुरुषसूक्तं च प्रतिष्ठामन्त्रो विहितः। मुररिपौ पौरुषाख्यं पुरुषसूक्तं त्रैलोक्याणुः 'ओं त्रैलोक्ये'त्यादि वक्ष्यति। जिनार्णादिः गायत्रीद्वादशाक्षराष्टाक्षरषडक्षरादिः। तारकारौ ध्रुवाणुः। ध्रुवाणुः प्रणवः 'ध्रुवा द्यौरि'त्यपि। कुमार्यां - दुर्गासूक्तं पञ्चदुर्गाः। द्विरदवरमुखे बीजमृक् च बीजं स्वबीजं 'गणनां त्वे' त्यृक् च। स्मरजिति पञ्चब्रह्माणि। प्रभेशे गोप्तृसंज्ञः 'गोप्तारमि'त्यादि 'तारोपचा(रादी'? रे)त्यादि श्लोकार्धोक्तमन्त्रैः पुटितश्च ।।४४।।

विवरणम् ।

इदानीं प्रतिष्ठामन्त्रानुपदिशति[१] - यज्ञायज्ञादीति। हरिहरे 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये पुरुषसूक्तं च प्रतिष्ठामन्त्रः। पौरुषाख्यं पुरुषसूक्तम्। जिनार्णादिरिति। षडर्णद्वादशार्णाष्टार्णानां आदिशब्देन ग्रहणम्। ध्रुवाणुरिति ध्रुवा द्यौरि[२]'ति मन्त्रः प्रणवोऽपि। तदुक्तं - 'घ्रुवाद्यौरिति मन्त्रवित्' 'समग्रं स्थापयेदर्चामि'ति, 'स्थापयेत् प्रणवेन त्वि'ति च। दुर्गासूक्तं - 'जातवेदसे सुनवामे'त्येतत् ।।४४।।

आदायाञ्चितमन्त्रलिङ्गकमजेनास्थाप्य वामाणुना
ब्रह्मग्राव्ण्यथ तन्निरोधविधिमप्याधाय घोराणुना।
सान्निध्यं प्रणमन् समर्थ्य पुरुषेणेशेन सूनार्चनं
कुर्याच्चेति शिवप्रतिष्ठितिविधौ कर्मक्रमः कीर्तितः ।।४५।।

विमर्शिनी ।

'ब्रह्माणि पञ्च स्मरजिती'ति शिवोक्ते विशेषमाह - आदायेति। अञ्चित(मन्त्र)-लि(ङ्गं?ङ्गकं) यथोक्तन्यासेन सकलीकृतं यथोक्तप्रकारेण पूजितं च शिवलिङ्गम्

---

१. 'रित्यादिम' ख. ग. घ. च. पाठः, २. 'शाद्यनु' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अजेन 'सद्योजात' मन्त्रेणादाय वामाणुना 'वामदेव'मन्त्रेण ब्रह्मग्राव्णि नपुंसकशिलाया-मास्थाप्य। आस्थाप्येत्यनेन प्रतिष्ठायाः सामान्यकर्माणि मन्त्राश्च सूचिताः। घोराणुना 'अघोरेण' तन्निरोधनविधिं स्थिरीकरणमप्याधाय निरोधनमुद्रां च दर्शयित्वा प्रणमन् पुरुषेण 'तत्पुरुषेण' सान्निध्यं प्रार्थ्य सान्निध्यमुद्रां च दर्शयित्वा ईशेन सूनार्चनं पुष्पाञ्जलिं च कुर्यात्। शिवप्रतिष्ठितिविधौ इति विशेषात् कर्मक्रमः कीर्तितः।।४५।।

विवरणम्।

इह 'ब्रह्माणि पञ्च स्मरजिती'ति यदुक्तं तत्र प्रयोगक्लृप्तिं दर्शयति - आदायेति। प्रणवोपचारमूलानि त्रिरुक्त्वा तत्त्वमन्त्रानप्युक्त्वा सद्योजातेन लिङ्गं भद्रपीठादुद्धरन् आदधीत। पीठाधिकरणताभावेऽपि पुरुषाकाशानुसन्धानं कार्यमेवेत्यञ्चितविशेषणेनोक्तम्। वामाणुना ब्रह्मग्राव्ण्यास्थाप्येत्यन्वयः। निरोधविधिमप्याधाय घोराणुनेति। निरोधमुद्रयेति भावः। ईशेन सूनार्चनं कुर्याच्चेति पुष्पाञ्जल्यभिप्रायम्। मूलपुटितान्येतानि पञ्च स्युः। वामदेवमूलपुटितमुक्त्वा पुनर्मूलं प्रणवं च त्रिरुच्चरेत्।।४५।।

ओं त्रैलोक्यविक्रान्ताय त्रिविक्रमाय विष्णवे नमः।
गोप्तारं विश्वगोप्तारं शास्तारं शाम्भवं प्रभुम्।
अमेयमद्भुतं शान्तं स्थापयाम्यहमच्युतम्।।४६।।

इति।

विमर्शिनी।

ततः प्रस्तुतं त्रैलोक्याणुं गोप्तृसंज्ञाणुं च पठति - ओं त्रैलोक्येति। गोप्तारमित्यादि च।।४६।।

तल्लम्बसूत्रेण समं प्रकल्प्यं[1]
दोर्भ्यां स्पृशन् बिम्बपदाब्जपीठम्।
जपन्[2] ध्रुवा द्यौरिति सुप्रतिष्ठं
कृत्वाग्रतो विश्वमनुं पठेच्च।।४७।।

---

१. 'ल्प्य मूलेन कृत्वा कुसुमाञ्जलिं च।', २. 'जप्त्वा ध्रुवा द्यौः सुदृढीकरोतु।।' व्र' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

ततः सामान्येन क्रियाशेषमाह - तल्लम्बसूत्रेणेति। तद् बिम्बं लम्बसूत्रेण बिम्बस्य नासिकाग्रे पीठस्य पुरोभागकोणद्वये च स्थापितं सूत्रं लम्बसूत्रं तेन समं यथा भवति तथा वलनं परिहृत्य प्रकल्प्य दोर्भ्यां बिम्बपदाब्जपीठं बिम्बपदाम्बुजं पीठं च स्पृशन् 'ध्रुवा द्यौरि'त्यादि जपन् सुप्रति(ष्ठितं?ष्ठं) निश्चलं कृत्वाग्रतः स्थित्वा विश्वमनुं 'विश्वतश्चक्षुरि'ति मन्त्रं पठेद् उच्चरेत्।।४७।।

विवरणम्।

तल्लम्बसूत्रेण समं प्रकल्प्येति। लम्बसूत्रम्। बिम्बाग्रतः तच्छिरस्सन्निधेर्लम्ब्यमानं तदीयसुषुम्[१]नासीम्नि पार्श्वसूत्रसीम्नि च समलग्नं चेत् तद् बिम्बं [२]ऋजुसंस्थितं स्यादिति भावः। बिम्बपदाब्जपीठं दो[३]र्भ्यां स्पृशन् 'ध्रुवा द्यौरि'ति जपन्। सुप्रतिष्ठं कृत्वेति सम्बन्धनीयम्। बिम्बपदाब्जं तत्स्पृश्यमानपीठोपर्युद्देशं च एकतया हस्तद्वय्या प्रतिष्ठितिकरणधिया स्पृशन्नित्यर्थः। कृत्वेति भावयित्वेत्यर्थः। अग्रतो विश्वमनुं पठेच्चेति। पुरस्तिष्ठन् 'विश्वतश्च'ति मन्त्रं साञ्जलिर्वदेदित्यर्थः।।४७।।

ब्रह्मग्राव्णि स्थापयित्वोक्तनीत्या
लिङ्गं स्थाणौ स्थापयेच्च स्वपीठम्।
तत्रोमा शक्तीषुतत्त्वादिनाष्टा-
र्णेनौमेयेनान्तवामध्रुवेण।।४८।।

विमर्शिनी।

ततः शिवे विशेषमाह - ब्रह्मग्राव्णीति। स्थाणावुक्तनीत्या ब्रह्मग्राव्णि लिङ्गं स्थापयित्वा तत ओमा ओंकारेण शक्तीषुतत्त्वादिना भुवनेश्वरी पञ्चतत्त्वानि चादौ युक्तेन अन्तवामध्रुवेण अवसाने 'वामदेवेन' 'ध्रुवा द्यौरि'ति प्रणवेन च औमेयेन उमायाः अष्टाक्षरेण स्वपीठं स्थापयेत्।।४८।।

विवरणम्।

शिवे पीठस्य यन्त्रोपरिगतत्वात् तत्प्रतिष्ठामिदानीमाचष्टे - ब्रह्मग्राव्णीति। [४]तत्र पीठं औमेयेन अष्टार्णेन स्थापयेच्चेत्यन्वयः। तत्रेति स्थापितलिङ्गायां प्रतिष्ठायतन-

१. 'म्नासूत्रसी' ख. च. घ., २. 'समं स्थि' क. ग. ङ. पाठः, ३. 'भ्यां संस्पृ' क. ङ. पाठः, ४. 'तत्पीठ' ख. घ. च. पाठः,

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

भुवीत्यर्थः। औमेयाष्टार्णं कर्मशेषे वक्ष्यति। 'तारस्सशक्तिवाग्भव' इत्यादि। स्थापयेदिति। यन्त्राद्[1] बलिभिः सुकुशलैर्मूर्तिपैस्तल्लिङ्गपरिलम्बनक्रमेण अवतारयन् दोर्भ्यामादाय प्रतिष्ठापयेदिति भावः। ओमेति। प्रणवेन सहप्रणवमादौ त्रिरुक्त्वेति यावत्। यद्वा उमेत्युमाप्रणवोऽभिप्रेयते। शक्तिर्हृल्लेखा। इषुतत्त्वानि च शक्तिपुटितानि स्युः। अन्ते वामो वामदेवो ध्रुवः प्रणवश्च यस्य अष्टार्णस्य तत्तथोक्तम्। प्रणवात् पूर्वं शक्तिरपीष्यते। उक्तनीत्येत्यनेन विराट्प्रकृत्याद्यनुसन्धानं तदोजोव्यतिषङ्गानुसन्धानं चास्मिन् समये कार्यमित्युक्तम्।।४८।।

सद्येन स्वहृदम्बुजादथ समादाय प्रसूनाञ्जलिं
कुर्वंस्थापितलिङ्गके शिवमहः प्रावेश्य वामाणुना।
मुद्रामाकलयन् निरोधनमघोराख्याणुना सन्निधिं
पुंसाधाय शिवात्मकेन मनुना मन्त्री समभ्यर्चयेत्।।४९।।

विमर्शिनी।

अथ मन्त्री आवाहनोपदेशज्ञः स्वहृदम्बुजात् 'सद्येन' शिवमहः शिवमयं तेजः आदाय 'वामा'णुना स्थापितलिङ्गके प्रसूनाञ्जलिं कुर्वन् प्रावेश्य योजयित्वा 'अघोरा'ख्याणुना निरोधनमुद्रामाकलयन् बन्धयन् निरोधनं स्थिरीकरणं चाधाय पुंसा 'तत्पुरुषेण' सन्निधिं तन्मुद्रया आधाय शिवात्मकेन 'ईशानेन' मनुना समभ्यर्चयेत्।।४९।।

विवरणम्।

पीठे शिवभागलक्षणस्य लिङ्गस्य स्थितिकरीं क्रियामाह - सद्येनेति। समादायेति। शिवमह इति सम्बध्यते। स्थापितालिङ्गके प्रसूनाञ्जलिं वामाणुना कुर्वन्नित्यन्वयः। प्रसूनमञ्जलिपुटे गृहीत्या हृदयादादानमित्यर्थाद् गम्यते। लिङ्गकं लिङ्गस्य मूर्धोद्देशे अघोराख्याणुना निरोधनमुद्रामाकलयन् इति। आधायेति सम्बन्धनीयम्। मुद्राकलनं निरोधमुद्राबन्धनम्। अत एव समादाने प्रावेशने च आवाहनमुद्रयेति लभ्यते। पुंसा सन्निधिमाधायेति। तन्मुद्रयेति ज्ञेयम्। शिवात्मकेनेति। ईशानेन। इह सद्योजातस्य प्रणवोपचारमूलपूर्वकत्वं पञ्चानामपि मूलपुटितत्वं समादानादिषु ओं भगवन्नागच्छ ओमावाहयामि, ओं सन्निरुद्धो भव, ओं सन्निहितो भव, इत्येवंयोगश्चेत्येतत् सर्वं

१. 'न्' क. ग. ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

मन्त्रीत्यनेनोक्तम्। विद्वानिति वा पाठः। शिवभागविशेषवपुषः स्वपीठशक्तेश्चौजसा मिथो व्यतिषङ्गं विद्वानिति च तदभिप्रायः। तल्लम्बसूत्रेणेत्येतदवधार्य पीठमवतारयेत्। इदानीमीशानेन सम्पूज्य दोर्भ्यां स्पृशन्नित्यादि विदध्यादिति ज्ञेयम्।।४९।।

बीजेन पीठं प्रकृतिस्वरूपं मूलेन बिम्बं पुरुषात्मकं च।
इष्ट्वाष्टबन्धं सकलेषु कुर्यात् स्थेम्ने मिथः सङ्कलनस्य धाम्नोः।।५०।।

विमर्शिनी।

ततः सर्वतोऽष्टबन्धं स्थापयेदित्याह - बीजेनेति। सकलेषु प्रकृतिस्वरूपं पीठं बीजेन स्वस्वशक्तिबीजेन पुरुषात्मकं बिम्बं मूलेन चेष्ट्वा धाम्नोस्तेजसोः मिथोऽन्योन्यं संकलनस्य सम्मेलनस्य स्थेम्ने स्थिरतायै अष्टबन्धं कुर्यात्।।५०।।

www.shripuram.org

विवरणम्।

अथ प्रतिष्ठादृढताद्यर्थमष्टबन्धकरणमिति, तदभिधत्ते - बीजेनेति। इष्ट्वेत्यावाहन-तदुचितन्यासाङ्गन्यासपूर्वकन्यस्तमन्त्रार्चनमभिप्रेतम्। वक्ष्यति हि - 'बिजेनावाह्य पीठे प्रकृतिमि'त्यादि। सकलेष्विति। विष्ण्वादिषु शिवे चेत्यर्थः। धाम्नोर्मिथस्सङ्कलनस्य स्थेम्ने इत्यान्तरं फलमुक्तम्। बिम्बपीठविवरगूहनं तद्विवरपूरितरत्नादिपरिरक्षणं पुनर्बिम्बासञ्चलनदिगाश्रयपरिहारादिः इत्येतत् सर्वं स्थूलं फलम्। यद्वा पीठसमवायिनीनां नवशक्तीनां बिम्बमयमष्टबन्धः। वक्ष्यति हि - 'आत्मनवशक्त्यात्माष्टबन्धं विदु'रिति। तासां स्वास्पदे स्थापनं तासामेव च बिम्बात्मनि देवे तत्तच्छक्त्युचित वैमल्यकरणाभिमत-सर्जनादिफलवितरण[१]सामर्थ्योचिततया ताभिस्सयोजनं च बाह्यं फलमिति। धाम्नोरिति स्वेनौजसेत्युक्तयोः बिम्बपीठौजसोस्ते[२]जोविशेषरूपयोर्ग्रहणम्। यद्वा बिम्बपीठात्मनोः पुरुषप्रकृतिलक्षणयो[३]रव्यपदेश्यरूपयोस्तेजसोरिति। तयोश्च सौजसा व्यतिषङ्गः एव। प्रतिष्ठाप्रक्रमादारभ्येदानीमपि सम्यगनुसन्धीयमानस्सङ्कल[४]नमित्युच्यते। तस्य स्थेमा स्थायिता यावद्बिम्बपीठावस्थानं शैथिल्याभा[५]वः। धाम्नोरित्यनेनैतदपि सूचितम्। प्रागुक्ताकाशपृथिवीभावनायां तद्गतनिरतिशयभास्वरतेजोमात्रापरिणामविशेषरूपतया तयोरेव पूजोचिता। अत्यन्तपरिच्छिन्नतद्बिम्बपीठाकारेणावस्थानमपि भावनीयमिति। तदुक्तम्-

---

१. 'णादिसा' ख. पाठः, २. 'जोरूपविशेषयो', ३. 'रप' क. ङ. पाठः, ४. 'नमुच्य' घ. च. पाठः, ५. 'वात्' क. ग. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

"आकाशं तस्य मूर्तिः स्यात् पृथिवी तस्य पीठिका।
विग्रहं कल्पयेत् तस्य तैजसैः परमाणुभिः।।"

इति। स्थेम्न इति नवशक्त्यनुगतायास्तत्सामान्यशक्तेर्व्यापारोऽयमिति भावः।।५०।।

संपातं नवशक्तिजं सुमहिते सिक्त्वाष्टबन्धे तथा
रत्नैस्तद्विवरं सहेमसिकतैरापूर्य तत्रापि च।
वस्त्राद्यैः परिभूष्य शक्तिपुरुषौ तारोपचारासना-
भीज्याशक्तिमनुध्रुवेण कलयेत् तत्राष्टबन्धं दृढम्।।५१।।

विमर्शिनी।

तत्क्रियाप्रकारमाह - सम्पातमिति। नवशक्तिजं पूर्वं नवशक्तिहोमेन गृहीतं संपातं सुमहिते नवशक्तिभिः पूजितेऽष्टबन्धे सिक्त्वा तथा सहेमसिकतैः हेम्ना सिकतादिभिश्च युक्तै रत्नैः तद्विवरं तन्नालरन्ध्रमापूर्य तत्रापि च सिक्त्वा शक्तिपुरुषौ शक्तिपुरुषात्मकौ पीठदेवौ वस्त्राद्यैः परिभूष्य तारोपचारासनाभीज्याशक्तिमनुध्रुवेण प्रणवोपचारपीठमन्त्रपूजा-मन्त्रशक्तिमन्त्रमूलमन्त्रप्रणवैः तत्र पीठबिम्बसन्धौ दृढं तदुभयं निश्चलं यथा भवति तथाष्टबन्धं कलयेत् बन्धयेत्।।५१।।

विवरणम्।

अष्टबन्धप्रकारमेव विवृणोति - सम्पातमिति। सुमहितेऽष्टबन्धे नवशक्तिजं सम्पातं सिक्त्वेत्यन्वयः। फटन्तप्रणवप्रोक्षणतालत्रयादिशोषणादिशक्तिप्राणायाम-तद्व्यापकनवशक्तिन्यासतत्पूजनं सुमहित इत्यभिप्रेतम्। नवशक्तिभिः तत्सम्पातस्पर्शनं भवति पुनस्तन्मन्त्रैः पूजा जपश्चेष्यते। तथा तद्विवरं रत्नैः प्रपूर्य। तत्रापि चेति। सुमहिते सम्पातं सिक्त्वेत्यनुकृष्यते[१]। तद्विवरं तद्बिम्बपीठविवरम्। तत्रापीति। तद्विवरे रत्नानामनियमः सहेमसिकतैरिति। रत्नहेमपूर्णे[२]ऽपि विवरपरिजिहीर्षया सिकतापूरण-मित्यर्थाल्लभ्यते। तद्विवरेऽपि नवशक्त्यादिपूजापूर्वकं तन्मन्त्रैस्तन्न्यासक्रमेण तत्सम्पात-शेषस्पर्शनं विधाय तत्पूजां कुर्याद् इति शक्तिपुरुषौ वस्त्राद्यैः परिभूष्येति। पीठबिम्बयोः शक्तिपुरुषप्रतिपत्तिरनुवर्तत एव। बीजेन पीठमित्यादि ह्युक्तम्। पुरुषस्य वस्त्रद्वयेन

१. 'षज्यते' क. ङ. पाठः, २. 'पूरणे' क. ख. ग. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

शक्तेरेकेन चालङ्करणम्। गन्धानुलेपनमालादीनामादिशब्देन ग्रहणम्। तारोपचारयोस्त्रिर्वचनम्। आसनाभीज्यामनवः धर्मादिसमष्ट्यन्तमनवः। शक्तिमनवः नवशक्तिमन्त्राः। शक्तिबीजं च पुनर्ध्रुवः प्रणवः। नवशक्तयस्तु शक्तिबीजपुटिता-स्त्रिरावर्तनीयाः। तदावृत्तिसमये च अष्टबन्धकलनं तदुभयाग्रसन्धानं च बिम्बपराग्भागे कार्यमिति सम्प्रदायः। बिम्बपीठयोः नीराजनपूर्वकमेतदिष्यते।।५१।।

कृत्वा ध्रुवात्ममनुमर्शनमादिनाभि-
व्याप्य द्विधा प्रकृतिपूरुषयोर्विभाव्य।
अन्योन्यसङ्कलनमातनुयात् स्वमूल-
मन्त्राभिवाहनसहावयवक्रियाद्यम्।।५२।।

विमर्शिनी।

ध्रुवात्ममनुमर्शनं 'ध्रुवा द्यौरि'त्यादिमन्त्रैरभिमर्शनं स्थिरीकरणं च कृत्वा आदिना प्रणवेन द्विधा पीठमूलादिबिम्बाग्रान्तं बिम्बाग्रादिपीठमूलपर्यन्तं च अभिव्याप्य प्रकृतिपूरुषयोरन्योन्यसङ्कलनं विभाव्य ध्यात्वा स्वमूलमन्त्राभिवाहनसहावयविक्रियाद्यं मूलमन्त्रेणावाहनं सकलीकरणम् आद्यशब्देनोपहारदानपूजां च आतनुयात्।।५२।।

विवरणम्।

कृत्वा ध्रुवात्ममनुमर्शनमिति। 'ध्रुवा द्यौः' इत्यादिभिर्दोर्द्वयेनाभिमृ[1]शंस्तमष्टबन्धं सुप्रतिष्ठं विभाव्य पुनरात्ममनुभिर्नवशक्तिमनुभि[2]र्मर्शनं कुर्यात्। शक्तिबीजेन तदष्टबन्धे प्रागादि परितो व्यापय्य नवशक्तिम[3]न्त्रैर्दिङ्मध्येषु तस्मिन्विन्यस्य शक्तिबीजेन व्यापयेदिति भावः। आदिना द्विधाभिव्याप्येति। प्रणवेन पीठमूलादि बिम्बमूर्धान्तं तदादि पीठमूलान्तं च त्रिवारं व्यापकमुक्तम्। तदा प्रतिपत्तिमप्युपदिशति-प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसङ्कलनं विभाव्येति। स्वेनौजसेत्यत्र प्रतिपत्तिः इदानीं तथा क्रियेति भेदः। इह भोग्यावस्थस्यामृतमयप्रभाकारेण भोक्त्रवस्थस्य चाग्निमयप्रभाकारेणेतरस्मिन्ननुगमश्चिन्त्यते। दुर्गाया[4]श्च भोक्तृभावापेक्षया पुरुषरूपत्वम्। तत्पीठशक्तेरपि तदीयभोग्यभावापेक्षया प्रकृतिरूपत्वमप्युपपन्नमेव। स्थेम्न इत्युक्तत्वात् स्थेमानमपि पीठबिम्बसंयोगलक्षणेऽष्टबन्धे शक्तिव्यापकनवशक्तिन्याशक्तिव्यापकेन विभाव्येत्यपि गम्यते। आतनुयादित्यादि

---

१. 'मृश्य तदष्ट' क. पाठः, २. 'भिरभिमर्श' क. ङ. पाठः, ३. 'न्त्रं दिङ्म' ग. घ. च. पाठः, ४. 'यां च' घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

वाक्यान्तरम्। सहावयविक्रिया सकळीकरणम्। प्राक्शक्तिबीजमूलमनुनवशक्तिमनुभिः पीठबिम्बाष्टबन्धेषु समर्चनं पुनर्बिम्बे मन्त्रावाहनन्यासानन्तरं मूलाङ्गैः समर्चनं चोक्तम्॥५२॥

नीराज्य मूर्ध्नि कृतहेम्नि घटेश्वरेणा[1]-
सिच्य त्रितत्त्वमनुभिर्न्यसनं च कृत्वा।
निद्राघटेन च तथाखिलतत्त्वमन्त्रै[2]-
रासिच्य तन्न्यसनचर्चितमातनोतु॥५३॥

विमर्शिनी।

पुनर्नीराज्य कृतहेम्नि मूर्ध्नि बिम्बमूर्ध्नि हिरण्यं न्यस्य त्रितत्त्वमनुभिः घटेश्वरेण कुम्भेशेनासिच्य सिक्त्वा तन्न्यसनं च चकारेण पूजां च कृत्वा तथा नीराजनादिपुरस्सर-मखिलतत्त्वमन्त्रैर्निद्राघटेन चासिच्य तन्न्यसनचर्चितं तत्तन्न्यासं मूलमन्त्रसम्बन्धिनो न्यासांश्च तथा पूजां च आतनोतु॥५३॥

विवरणम्।

मूर्ध्नि कृतहेम्नीति बिम्बविशेषणम्। बिम्बमस्तके हेम निधाय तस्मिन् बिम्बे त्रितत्त्वमनुभिः कुम्भेशेनाभिषिच्य तदाधारेषु त्रितत्त्वन्यासं मूलार्णा[3]ङ्गन्यासं च कृत्वा त्रितत्त्वमूला[4]ङ्गैः पुष्पाराधनं विदध्यात्। निद्राघटेन च तथेति। नीराजनादिपूर्वकमित्यर्थः। तन्न्यसनचर्चितमिति। तत्त्वन्यासमूलार्णाङ्गन्यासं तदाराधनं चाचरेदित्यर्थः॥५३॥

ततो मधुक्षीरसुसंभृताभ्यां
नीराजयेन्मूर्ध्नि शिवे घटाभ्याम्।
दूर्वाङ्कुरैः कादिषु सर्पिरादीन्
समर्पयेत् तन्मनुभिर्मुरारौ॥५४॥

विमर्शिनी।

ततः शिवे मधुक्षीरसुसंभृताभ्यां घटाभ्यां मूर्ध्नि नीराजयेत्। मुरारौ सर्पिरादीन् पूर्वं शय्यानिकटस्थापितान् कादिषु पञ्चस्थानेषु तन्मनुभिः पञ्चतत्त्वैर्दूर्वाङ्कुरैः समर्पयेत्।

---

१. 'ण सिक्त्वा त्रि', २. 'मूलैरा' इति मूलकोशपाठः, ३. 'लाङ्गा' क. ङ पाठः, ४. 'लांशैः पु' क. ङ., 'लगैः पु' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications www.shripuram.org

तथेतरेष्वपि स्वस्वस्थाननिहितैरुपहारैः स्वस्वमन्त्रैः समर्पयेत्।।५४।।

विवरणम्।

इदानीं 'घृतादिपात्राण्यपरैर्विधार्य चे'ति यद्बिम्बेन सहान्तरानेयतयोक्तं तत्प्रतिपत्तिमाचष्टे - ततो मधुक्षीरसुसम्भृताभ्यामिति। तन्मनुग्रहणमिहापि योज्यम्। कादिषु सर्पिरादीनिति। यथोपकल्पनमिति भावः। यथा हि पुरोक्तं 'मौलिपदपार्श्वयुगाग्र-भाञ्जीति'। हरिहरादिषु हरिवत् स्कन्दविघ्नयोः शिववदित्यर्थादवसेयम्। इदानीं जीवावाहनमिष्यते। वक्ष्यति चैतदत्यन्तगोपनार्थतया कर्मशेषे 'स्थूलात्मतोन्मेष-विधायिके'त्यादि। स्कन्दशास्त्रोर्भेदोऽपि तत्रैव वक्ष्यते - 'स्वनिद्राघटयुक्तितोऽत्रे'त्यादि। सूक्ष्मावाहनमपि द्वादशाक्षरप्रासादादिभिरिष्यते। वक्ष्यति च जीवोद्वासनविधौ - 'स्थूलं च सूक्ष्मं च परं च रूपमि'त्यादि।।५४।।

स्थूलात्मकं त्रितनुसंपुटितेन रूप-
मावाह्य मूलमनुना मनुबिम्बकेऽथ।
विन्यस्य तत्तदणुसिद्धषडध्वकाद्यं
स्वस्वाणुना सुमहितीकृतमातनोतु।।५५।।

विमर्शिनी।

स्थूलावाहनमाह - स्थूलात्मकमिति। अथ 'स्थूलात्मतोन्मेषविधायिका चिदावाहनासुन्यसनादि कृत्वा।' इति द्वादशपटलान्ते सूचयिष्यमाणं जीवावाहनं प्राणन्यासादिकं च कृत्वा तदनन्तरं त्रितनुसुंपुटितेन त्रितनुः प्रणवस्तत्पुटितेन मूलमनुना मूलमन्त्रेण स्थूलात्मकं रूपं मनुबिम्ब आवाह्य तत्तदणुसिद्धषडध्वकाद्यं तत्तन्मन्त्रोक्त-षडध्वादिकं विन्यस्य स्वस्वाणुना सुमहितीकृतं पूजितमातनोतु।।५५।।

विवरणम्।

अथ स्थूलावाहनमाह - स्थूलात्मकमिति। रूपमावाह्येति सम्बध्यते। त्रितनुसम्पु-टितेनेति। प्रणवपुटितेन मूलेन प्रणवत्रयादिपूर्वकत्वं स्थूलात्मन् आगच्छेत्यादि योगश्च न्यायसिद्ध एव। सुमहितीकृतमिति। तन्मन्त्रमूलाङ्गैः पूजितमित्यर्थः।।५५।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्तोत्रावाहनमाचरेदथ शिवे यस्येतिपूर्वाणुना
सेनान्यामपि शीघ्रमादिमनुनोमावाहयाम्यन्वितम्।
आयात्वित्युदितप्रतिष्ठितिविधेः प्रागेव वेहार्यके
श्रीशे बिम्बविशुद्धि विध्यवसितौ वावाहयाम्यादिना।।५६।।

यस्य सिंहा रथे युक्ता व्याघ्रभूतास्तथानुगाः।
ऋषयो लोकपालाश्च देवस्कन्दस्तथा वृषः।।५७।।

प्रिया गणो मातरश्च सोमो विष्णुः पितामहः।
नागा यक्षाः सगन्धर्वा ये च दिव्या नभश्चराः।।५८।।

तमहं त्र्यक्षमीशानं देवं स्थाणुमुमापतिम्।।
आवाहयामि सगणं सपत्नीकं वृषध्वजम्।।५९।।
आगच्छागच्छ भगवंस्थिरो भव शिवो भव।

ध्रुवो भव प्रसन्नो भव नमोऽस्तु ते। ओं हौं नमः शिवाय। ओं जूं सः। शिव शर्व सर्वदात्र सान्निध्यं कुरु कुरु। अधिष्ठाय तिष्ठस्वाहा। निरोधनं च नो भव पूजां प्रतिगृह्णातु भवान्। मन्त्रपूतमिदमर्घ्यमिदं पाद्यम् इदमाचमनीयम् एतदासनं ब्रह्मणा विहितं स्वयं स्वाहा। इति।

शीघ्रमायातु भद्रं ते सुकुमार! सुपद्मज!।
मयूररथयुक्तश्च वारणानुचरो गुहः।।६०।।
अन्नाद्यप्रियशीलस्तु शक्तितोमरवज्रधृक्।
कार्त्तिकेय! सुरश्रेष्ठ! असुरेन्द्रप्रमर्दन!।।६१।।

ओमावाहयामि।।

आयातु शास्ता सगणो मुदे नो
हयेन नागानुचरेण शीघ्रम्।
भवात्मजो वारिनिधीश्वरोऽयं
स्वं[1]केतुना कृष्णनिभेन गोप्ता।।६२।।

---

१. 'स'

Shripuram Publications
www.shripuram.org

ओमावाहयामि।।

आवाहयाम्यमरवृन्दनताङ्घ्रियुग्मं
लक्ष्मीपतिं भुवनकारणमप्रमेयम्।
आद्यं सनातनतनुं प्रणवासनस्थं
पूर्णेन्दुभास्कर[1]हुताशसहस्रभासम्।।६३।।

ध्येयं परं सकलतत्त्वविदां च वेद्यं
वाराहकापिलनृकेसरिसौम्यमूर्तिम्।
श्रीवत्सकौस्तुभमहामणिभूषिताङ्गं
कौमोदकीकमलशङ्खरथाङ्गहस्तम्।।६४।।

सर्वत्रगोऽसि भगवन्! किल यद्यपि त्वा-
मावाहयामि हि यथा व्यजनेन वायुम्।
गूढो यथैव दहनो मथनादुपैति
ह्यावाहितोऽपि हि तथा त्वमुपैषि चार्चाम्।।६५।।

मालाधराच्युत! विभो! परमार्थमूर्ते!
सर्वज्ञ[2]! नाथ! परमेश्वर! सर्वशक्ते!।
आगच्छ मे कुरु दयां प्रतिमां भजस्व
पूजां गृहाण मदनुग्रहकाम्ययाद्य।।६६।।

विमर्शिनी।

अथ स्तोत्रावाहनं कुर्यादित्याह - स्तोत्रावाहनमिति। अथ स्थूलावाहनानन्तरं शिवे यस्येतिपूर्वाणुना 'यस्य सिंहा रथे युक्ता' इत्यादिना मन्त्रेण स्तोत्रावाहनमाचरेत्। सेनान्यां शीघ्रमादिमनुना 'शीघ्रमायातु भद्रं त' इत्यादिमनुनापि ओमावाहयाम्यन्वितम् 'ओमावाहयामी'त्यवसाने युक्तं यथा भवति तथा। आर्यके उदितप्रतिष्ठितिविधेः प्राग्वा इदानीं वा आयात्विति 'आयातु शास्ता सगण' इत्यादिना। अथ श्रीशे बिम्बविशुद्धि-विध्यवसितौ वा बिम्बशुद्धिविधानानन्तरं वा संप्रति वा आवाहयाम्यादिना

---

१. 'रसहस्रहुताशया' क. पाठः, २. 'स्य' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'ओं आवाहयाम्यमरवृन्दनते'त्यादिना च। इतरेषु स्वस्वागमेऽन्वेष्टव्याः स्तोत्रावाहन-मन्त्राः॥५६-६६॥

विवरणम्।

ओमावाहयाम्यन्वितमिति। शिवादिष्वपि समानम्। आर्यके उदितप्रतिष्ठितिविधेः प्रगिहैव वा। 'आयात्वि'ति स्तोत्रावाहनमादधीतेति योजनीयम्। प्राक् चे'न्मूलाभिहूती'-स्युक्तमूलावाहनन्यासार्चनानन्तरमिति[1] ज्ञेयम्। श्रीशे बिम्बविशुद्धिविध्यवसितौ वा इहैव वेति योजनीयम्। बिम्बशुद्ध्यन्ते[2] चेद् बिम्बकलशाभिषेकं कृत्वेह्येहिपूर्वमन्त्रेणेत्येतदवसरे[3] कार्यमिति ज्ञेयम्॥५६-६६॥

इति संस्थाप्य विश्वेषु विश्वतश्चक्षुरादिभिः[4]।
उपतिष्ठेत लोकादिमन्त्रैश्च स्वागमोदितैः॥६७॥

लोकानुग्रहहेत्वर्थं स्थिरीभव सुखाय नः।
सान्निध्यं च तथा देव! प्रत्यहं परिवर्धय॥६८॥

मा भूत् प्रजाविरोधोऽस्मिन् यजमानः समृद्ध्यताम्।
सभूपालं तथा राष्ट्रं सर्वोपद्रववर्जितम्॥६९॥

क्षेमेण वृद्धिमतुलां सुखमक्षयमश्नुताम्।
पूजां गृहाण सततं मामुद्धर नमोऽस्तु ते॥७०॥

इति।

सर्वमन्त्रादिसंयुक्तो लोकानुग्रहकाम्यया।
अत्र लिङ्गे महादेव! सन्निधौ भव सर्वदा॥७१॥

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत् तिष्ठति मेदिनी।
तावत् त्वयात्र लोकेश! स्थातव्यं सर्वदा विभो!॥७२॥

विमर्शिनी।

इति। इति विश्वेषु देवेषु संस्थाप्य सम्यक् प्रतिष्ठां कृत्वा विश्वतश्चक्षुरादिभिः

---

१. 'रमेतदिति' ग. घ. ङ. च. पाठः, २. 'बिम्बविशु' घ. च. पाठः, ३. 'त्येहि' क. ग. ङ. पाठः, ४. 'रित्यृचा' ख. पाठः

Shripuram Publication
www.shripuram.org

स्वस्वागमोदितैर्लोकादिमन्त्रैः 'लोकानुग्रहहेत्वर्थमि'त्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत उपस्थानं कुर्यात्। शिवोपस्थाने 'सर्वमन्त्रादिसंयुक्त' इति मन्त्राभ्यां चोपस्थानं कुर्यात्।।६७-७२।।

विवरणम्।

विश्वतश्चक्षुरादिभिरिति। 'सूक्तं पौरुषमैन्दिरमि'त्यादि वक्ष्यमाणमन्त्रैरपि यथायोगमुपस्थानमुक्तम्। स्वागमोदितैरिति यथालाभमिति भावः। लोकानुग्रहहेत्वर्थमित्यादयस्तु सर्वेष्वप्युचिता एव। दुर्गायां तु सान्निध्यं[१] च सदा देवीत्यूह्यमिति।।६७-७२।।

श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचं पुंसूक्तरथन्तराख्यगायत्राणि।
शाक्वरशिवसङ्कल्पौ दुर्गायां पाठयेत्[२] प्रतिष्ठासियुतम्।।७३।।

विमर्शिनी।

उपस्थाने दुर्गायां विशेषमाह - श्रीसूक्तमिति। श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचमिति 'तामग्निवर्णामि'त्यादीनामप्युपलक्षणम्। पुंसूक्तरथन्तराख्यगायत्राणि पुरुषसूक्तं, रथन्तरं गायत्रं च सामनी। शाक्वरशिवसङ्कल्पौ, शाक्वरं साम, शिवसङ्कल्पः 'येनेदं भूतमि'त्यादिसूक्तं, प्रतिष्ठासियुतं 'प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छे'त्यादियजुषा युतम्। एतान् मन्त्रान् स्वयं पठेत् मूर्तिपैः पाठयेच्च।।७३।।

विवरणम्।

रथन्तरगायत्रे सामनी बिम्बशुद्धावुक्ते। महानाम्नीषु साम शाक्वरमिष्यते। 'येनेदं भूतमि'त्यादि खिलसूक्तं शिवसङ्कल्पः। प्रतिष्ठासियुतमिति। 'प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठावन्तो भूयाः स्म' इत्यादि पाठयेदिति रथन्तराद्यभिप्रायम्। स्वयमुपस्थानमेव[३] सम्भवे सतीष्यते। पाठयेदित्यनेनैव 'सूक्तं पौरुषमैन्दिरमित्यादीनामपि यथायोगं परैर्वाचनमपि सूचितमिति।।७३।।

मूलेनोङ्कारोपचारान्वितेन
मन्त्री मन्त्रावाहनं संविधाय।
तत्साकल्यं[४] मातृकातत्त्वमन्त्र-
वर्णाङ्गन्यासादिभिः कल्पयेच्च।।७४।।

---

१. 'ध्यं स', २. 'प्रार्थयेत्' क. पाठः, ३. 'व' क. ख. ग. ङ. पाठः, ४. 'लिप्या सार्धं तत्त्वमन्त्राक्षराङ्गन्यासं कृत्वाथोपहारान् प्रदद्यात्।।७४।।

Shripuram Publications www.shripuram.org www.shripuram.org

विमर्शिनी।

ततो मन्त्रावाहनं कुर्यादित्याह - मूलेनेति। मन्त्री मन्त्रचैतन्यानुप्रवेशकुशलो गुरुः ओङ्कारोपचारान्वितेन मूलेन मन्त्रावाहनं संविधाय मातृकातत्त्वमन्त्रवर्णाङ्गन्यासादिभिस्तत्साकल्यं तस्य देवस्य साकल्यं सकलभावं कल्पयेच्च।।७४।।

विवरणम्।

मन्त्री मन्त्रावाहनमिति तात्पर्यार्थमुक्तम्। यद्वा उपस्थानानन्तरं मन्त्रप्राणायामाक्षराङ्गन्यासादिभिर्विशेषतोऽपि मन्त्रदेवतात्मानुसन्धानं विधायैवमावाहयेदिति सूचितम्। मन्त्री तत्साकल्यमिति वान्वयः। ध्यानाधिवासन्यस्तमन्त्रवित्तथा तत्साकल्यमिति। तथा चोक्तम् -

“अर्चायां यानि तत्त्वानि पूर्वन्यस्तानि वै क्रमात्।
विन्यस्य तानि सर्वाणि शक्तिबीजैर्नियोजयेत्।।
मूलेन विद्यया चैव साङ्गेन सकलं क्रमात्।”

इति। विद्याग्रहणमिह दुर्गाभिप्रायमिति।।७४।।

www.shripuram.org

तंतः[1] क्रमेण प्रसमर्प्य मन्त्री
पाद्यादितत्तद्विहितोपहारान्।
समर्च्य देवं परमान्नमस्मै
निवेद्य भक्त्या परितोषयेच्च।।७५।।

विमर्शिनी।

ततो मन्त्री पूजापटले वक्ष्यमाणं पूजाविधिं पूजासम्बन्धं च जानन् गुरुः पाद्यादितत्तद्विहितोपहारान् क्रमेण स्वस्वोक्तक्रमेण (प्र)समर्प्य देवं समर्च्यास्मै परमान्नं पायसं निवेद्य भक्त्या सहितस्तं परितोषयेच्च।।७५।।

विवरणम्।

तत्तद्विहितेति। पाद्यार्घ्याचमनादि[2]क्लृप्त्येत्यादि पूजापटलभाविविभागाभिप्रायम्। यद्वा नात्रैषां प्रतिनिधानमुचितमित्यभि[3]प्रेतम्। स्नानं तु मानसमेव भवति। मन्त्रीत्युपचारमन्त्रेण

१. ‘दूर्वाङ्कुरैः कादिषु सर्परादीन् समाहृतांस्तन्मनुभिः समर्प्य। समर्च्य’ ख. पाठः,
२. ‘चामादि’ क. ख. घ. ङ. च पाठः, ३. ‘प्रैति’ ख. घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तत्तत्समर्पणान्तेनेति[1] भावः। समर्च्य देवमिति विग्रहपूजैव भवति। परमान्नं पायसम्। भक्त्या निवेद्येति। 'श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैरि[2]'त्येतदभिप्रेतम्। यद्वा, भक्तिर्भावो[3] देतात्मनि सम्भवी विभा(गः ? वः)। तया भक्त्योपलक्षिततया निवेद्येति। देवान्तर्गतेषु स्थूलसूक्ष्मपरभागेषु निवेद्यान्तर्गतानां रससोमप्रकृत्यंशानां क्रमेण समर्पणम्। तदा च तदन्तर्गतावान्तरभागेषु तत्त्वसमष्टिव्यष्टिप्राणादिशक्तिष्वपि रसाद्यवान्तरांशानामपि समर्पणं कार्यमिति भावः। परितो(ष्ये ? षयेच्चे)ति। निवेद्यसमये रसाद्यनुभवक्रमेण स्वरूपानन्दनिर्वृतिपर्यन्तमनुसन्धानमुक्तम्। यद्वा पुनः प्रसन्नपूजापि कार्येत्युक्तम्।।७५।।

आराध्य योगकमलं नियमार्चनार्थ-
मावाह्य मूलमनुना सकलं विभाव्य।
देवं समस्तपरिवारसमेतमेतं
भक्त्या स्वकल्पकथितक्रमतो यजेत।।७६।।

विमर्शिनी।

अथ नियमार्चनार्थं नित्यपूजायै योगकमलं योगपद्मपीठमाराध्य मूलमनुना तमावाह्य सकलं विभाव्य समस्तपरिवारसमेतमेतं देवं स्वकल्पकथितक्रमतः पूजापटले वक्ष्यमाणक्रमेण भक्त्या सह यजेत।।७६।।

विवरणम्।

योगकमलं योगपीठम्। नियमार्चनार्थमिति नित्यपूजार्थम्। नित्यपूजा तावद् इदानीमेव प्रवर्तनीयेति भावः। समस्तपरिवारसमेतमिति। यथोक्तम् -

"अनन्ताद्यैरुमाद्यैश्च शक्राद्यैः कुलिशादिभिः।
ध्यात्वा तु संवृतं देवं गन्धाद्यैः परिपूजयेत्।।"

इति। येषामेकबेरविधौ परिवारानभ्युपगमः तेषामपि इदानीमेवं कार्यमिति चाभिप्रेतम्। एतं देवं भक्त्येति। पूर्ववन्मूलावाहनसमय एव परसूक्ष्मस्थूल रूपविभावना। पुनर्विग्रहपूजायां तेषामपि पूजेत्येतत् सर्वं कार्यमिति भावः। स्वकल्पकथितक्रमत इति। पूजापटलभाविप्रकारेणेत्यर्थः। पुष्पावरणपुष्पपूरणाद्यभिप्रायमेतत्।।७६।।

---

१. 'णं तेन' क. ख. ङ पाठः, २. 'क' क. ङ. पाठः, ३. 'र्भागे सा दे' क. ग., 'र्भागैः सा दे' ख. ग. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

निवेद्य हृद्यं बहु पायसाद्यं
देवाय सन्तर्प्य तमग्निरूपम्।
द्वाःस्थादिकांस्तत्परिवारमुख्या-
नभ्यर्च्य तेभ्यो विकिरेद् बलिं च।।७७।।

विमर्शिनी।

पायसाद्यं हृद्यं बहु निवेद्यं देवाय निवेद्य अग्निरूपं तं सन्तर्प्य द्वाःस्थादिकान् तत्परिवारमुख्यान् तत्परिवारेषु मुख्यान् प्रधानभूतानभ्यर्च्य तेभ्यो बलिं विकिरेच्च।।७७।।

विवरणम्।

सन्तर्प्य तमग्निरूपमिति। वक्ष्यति च 'परिसमूहनपूर्वाविधावधा'वित्यादि।।७७।।

तत्तद्द्वारपवाहनद्विपमुखेशाशेशमात्रार्यकान्
दुर्गाषण्मुखशेषभुङ्निजसभाद्वाःस्थान् समर्च्य क्रमात्।
इष्ट्वाष्टध्वजनायकानथ महापीठे तदीयावृती-
ज्यान्ते पारिषदाधिपं च धिनुयादेषात्र लध्वी विधा[१]।।७८।।

विमर्शिनी।

तत्क्रममाह - तत्तदिति। तत्तद्द्वारपवाहनद्विपमुखेशाशेशमात्रार्यकान् द्वारपाः द्वास्थाः वाहनं गरुडादि द्विपमुखो गणपतिः ईशो दक्षिणामूर्तिः आशेशाः लोकपालाः तान् दुर्गाषण्मुखशेषभुङ्निजसभाद्वाःस्थान् शेषभुक् निर्माल्यधारी निजनिजसभागता द्वाःस्थश्च तानपि क्रमात् समर्च्य अष्टध्वजनायकान् कुमुदादीन् ध्वजेशानपि इष्ट्वा महापीठे महाबलिपीठे तदीयावृतीज्यान्ते तदीयावरणपूजानन्तरं पारिषदाधिपं हरिसेनादिकं धिनुयात्। एषा अत्र लध्वी अल्पा विधा क्लृप्तिः।।७८।।

विवरणम्।

'द्वाःस्थादिकांस्तत्परिवारमुख्यानि'त्येतद्विवृणोति - तत्तद्द्वारपेति। तस्य[२] तस्य देवस्य द्वारपालादीन् जलगन्धादिभिः पूजयेत्। तत्तद्ग्रहणादुत्सवपटलभावी क्रम एषां भवति। द्विपमुखो गणपतिः। ईशः दक्षिणमूर्तिः। आशेशाः लोकपालाः। आर्यकः[३]

१. 'क्रिया' क. पाठः, २. 'तस्य दे' क. ङ. पाठः, ३. 'र्यः शा' ग. घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

शास्ता। अष्टध्वजनायकाः बहिः कुमुदनन्द्यादिप्रथमावरणदेवताः। तदावृतिस्तदीया[1]-ष्टमूर्तयः। पारिषदाधिपो हरिसेनहरसेनादिः। धिनुयादिति[2]। समर्च्य धिनुयादिति सम्बध्यते। सकृत् सकृत् बलिदानेन प्रीणयेदिति भावः। लध्वी विधा बलिप्रकारः। परिवारमुख्यग्रहणात् सर्वत्र पारिषदान[3]पेक्षेति ज्ञेयम्। क्षेत्रपाले पात्रशेषार्पणं भूतबलिन्याय-सिद्धमिति।।७८।।

प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः
सम्प्रार्थ्य यावन्मनुनाग्रसंस्थः।
आचम्य सर्वान् परिवारमुख्या-
नन्तः प्रविष्टो विसृजेन्निवेद्यम्।।७९।।

यावदत्र जगन्नाथो बिम्बमाश्रित्य तिष्ठति।
तावदत्रैव रक्षार्थं यूयं तिष्ठत सर्वदा।।८०।।

इति।

विमर्शिनी।

पुनः प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः अग्रसंस्थः सन् यावन्मनुना 'यावदत्रे'त्यादिमन्त्रेण सर्वान् परिवारमुख्यान् प्रार्थ्याचम्यान्तः प्रविष्टो निवेद्यं विसृजेत्।।७९, ८०।।

विवरणम्।

कृतप्रणाम इति। अग्र (मण्डप ? संस्थः) उपचारेणेति बोद्धव्यम्। अग्रसंस्थः यावन्मनुना सर्वान् परिवारमुख्यान् संप्रार्थ्येत्यन्वयः। प्रासादद्वार[4]बहिरग्रबलिपीठसन्निधौ तन्मुखतयैव सर्वपारिषदाभिमुखतया साञ्जलिस्तिष्ठन्निति भावः। आचम्य अन्तःप्रविष्टो निवेद्यं विसृजेदित्यन्वयः।।७९, ८०।।

ततोऽस्य गण्डूषसमर्पणाद्यं
कृत्वार्चयित्वा परितोष्य देवम्।
संस्पृश्य तन्मूर्धनि मन्त्रदोष्णा
स्वकल्पसिद्धान् प्रजपेच्च मन्त्रान्।।८१।।

१. 'याष्टाष्ट' ख. ग. घ. च. पाठः, २. 'ति सम्ब' क. घ. ङ. च. पाठः, ३. 'नवेक्ष्येति' घ, 'नपेक्ष्येति' च. पाठः, ४. 'रवलि' च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

ततोऽस्य देवस्य गण्डूषसमर्पणाद्यं कृत्वा अर्चयित्वा देवं परितोष्य तन्मूर्धनि मन्त्रदोष्णा न्यस्तमन्त्रेण करेण संस्पृश्य स्वकल्पसिद्धान् मन्त्रान् प्रजपेच्च।।८१।।

विवरणम्।

तन्मूर्धनि मन्त्रदोष्णा संस्पृश्येति। प्रागवसानार्घ्यादेतत् किञ्चित् सम्पूज्य कार्यम्। मन्त्रदोष्णेति। दक्षिणकरतलमस्त्रेण संक्षाल्य तेन व्यापय्य गन्धालिप्तं सुधूपितं विधाय तत्र मन्त्रं विन्यस्य किञ्चित् सम्पूज्य मूलेनाभिमन्त्र्य[1]तन्मन्त्रहस्तं देवमूर्ध्नि नीचीनं विधायेति तत्प्रकारः। यदुक्तं -

'स्वहस्ते सकलं ध्यायेन्मण्डलादिकमादरात्।'

इत्यादि।।८१।।

सूक्तं पौरुषमैन्दिरं शरमनून् मूलत्रयं चाजिते
सश्रीरुद्रनृसूक्तकं हरिहरे मूलं जिनार्णं गुहे।
श्रीसूक्तादिकमुक्तमेव महिषारातौ यथाशक्त्यथ
स्वं स्वं मूलमनुं समाहितमना मन्त्री जपेत् सर्वतः।।८२।।

विमर्शिनी।

जप्तव्यान् मन्त्रानाह-सूक्तमिति। तत्र जपे अजिते पौरुषं सूक्तम् ऐन्दिरं श्रीसूक्तं शरमनून् पञ्चतत्त्वानि मूलत्रयं द्वादशाक्षराष्टाक्षरषडक्षराणि समाहितमना मन्त्री जपेत्। हरिहरे सश्रीरुद्रनृसूक्तकं श्रीरुद्रं पुरुषसूक्तं च। गुहे मूलं जिनार्णं गायत्रीम्। महिषारातौ श्रीसूक्तादिकं 'श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचम्' इत्यादिश्लोकोक्तमेव। अथ सर्वतः मन्त्री स्वस्वागमोक्तमन्त्रज्ञः स्वं स्वं मूलमनुं च यथाशक्ति जपेत्।।८२।।

विवरणम्।

ऐन्दिरं सूक्तं[2] श्रीसूक्तम्। मूलत्रयं षडष्टद्वादशाक्षरम्। नृसूक्तं पुरुषसूक्तम्। श्रीसूक्तादिकमुक्तमेवेति। यत्प्रागुक्तं - 'श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचम्' इत्यादि। स्वं स्वं मूलमिति यथाशक्त्यावृत्त्येति भावः। सर्वतः इति। विष्ण्वादिषु गणपतौ शास्तरि चेत्यर्थः। मन्त्रीति।

---

१. 'मन्त्रितं त' घ. च. पाठः, २. 'क्तं मू' क. घ. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तत्तद्गायत्र्याद्युचितजपोऽपि तयोः सूचितः ।।८२ ।।

आवृत्याङ्गसमन्वितं प्रजपतु प्रासादपञ्चाक्षर-
ब्रह्मव्योममनून् समृत्युजिदनुष्टुब्रुद्रकं चास्त्रकम् ।
श्रीकण्ठीयमघोरवज्रकरमासूक्तं पुनः शाकुन-
स्वस्त्याख्यानि समाहितः सशिवसङ्कल्पं समूलं शिवे ।।८३ ।।

विमर्शिनी ।

अथ शिवे मन्त्री शैवागमोक्तमन्त्रविशेषज्ञः समाहितो भूत्वा प्रासादपञ्चाक्षरब्रह्मव्योम-मनून् प्रासादं पञ्चाक्षरं पञ्चब्रह्म व्योमव्यापि दशाक्षरं चतुश्शताक्षरं च अङ्गसमन्वितं स्वस्वाङ्गैः सहितमावृत्य जपतु । समृत्युजिदनुष्टुब्रुद्रकं मृत्युञ्जयेन त्र्यम्बकानुष्टुभा श्रीरुद्रेण च सहितमस्त्रकं पाशुपतम् । श्रीकण्ठीयं प्रोमिति बीजम् । अघोरवज्रकरमासूक्तम् अघोरास्त्रं प्रणवपुटितहुंफट्कारं वज्रमन्त्रं रमासूक्तम् । पुनः शाकुनस्वस्त्याख्यानि शाकुनं 'कनिक्रदा'दि । 'स्वस्ति नो मिमीतामि'त्यादि स्वस्त्याख्यम् । सशिवसंकल्पं 'येनेदं भूतमि'त्यादि । समूलं मूलमन्त्रे[1]स्यावृत्त्य[2] जप उक्तः ।।८३ ।।

विवरणम् ।

आवृत्येति । त्रिपञ्चवारमिति भावः । ब्रह्मेति पञ्चब्रह्मग्रहणम् । व्योममनुपदेन व्योमव्यापिद्वयमुक्तम् । रुद्रपदेन शतरुद्रीयग्रहणम् । अस्त्रकं पाशुपतद्वयम् । श्रीकण्ठीयमिति । वज्रको वज्रमन्त्रः ।।८३ ।।

द्विद्व्येकोद्भिदुरेषुतत्त्वमनु[3]भिर्व्यापय्य मन्त्री चिद-
र्चार्चाविष्टरपीठिकायतनसंयोगं विभाव्य क्रमात् ।
ब्रह्माध्वेद्धचितादिनोदवपरिव्याप्त्याभिपूर्याखिलं
काण्डं तत् परिकल्पयेदथ महासालात्मनावस्थितम् ।।८४ ।।

विमर्शिनी ।

अथ चिद्बिम्बादीनामैक्यस्वरूपं रहस्योपदेशमाह - द्विद्व्येकेति । अथ मन्त्री द्विद्व्येकोद्भिदुरेषुतत्त्वमनुभिः द्विद्व्येकक्रमेण भेदितैः पञ्चतत्त्वमन्त्रैः चिदर्चार्चाविष्टरपीठि-

---

१. 'न्त्रे' ख. पाठः, २. 'त्या' क. पाठः, ३. 'नुसंव्याप्त्यात्र चिन्मन्त्रबिम्बार्चावि' ख. पाठः

Shripuram Publication
www.shripuram.org

कायतनसंयोगं चिदर्चयोः चैतन्यबिम्बयोः अर्चाविष्टरयोः प्रतिमापीठयोः पीठिकायतनयोः पीठतद्गतस्थानयोश्च संयोगं सम्यगन्योन्यमेलनं क्रमाद् विभाव्य विशेषेण भावयन् व्यापय्य पुनः आदिना प्रणवेन उदवपरिव्याप्त्या ऊर्ध्वगतेनाधोगतेन च व्यापकेन हेतुना ब्रह्मध्वेद्धचिता ब्रह्माध्वनि सुषुम्नायां दीप्तेन चैतन्येन अखिलं काण्डं ब्रह्माण्डमपि तत्प्रसरेणाभिपूर्य तद् ब्रह्माण्डमप्यथ महासालात्मना महामर्यादारूपेणावस्थितं च परिकल्पयेत् ।।८४।।

विवरणम् ।

द्विद्व्येकेति । संयोगो मेलनम् । विष्णौ तावत् परमेष्ठिपुरुषतत्त्वाभ्यां सकृद्बिम्बे व्यापयंस्तद्गतचैतन्यस्य बिम्बेन तादात्म्यलक्षणं संयोगं भावयेत् । विश्वनिवृत्तितत्त्वाभ्यां बिम्बाग्रादिपीठमूलान्तं[१] सकृव्द्यापयन् बिम्बपीठयोः पुरुषप्रकृत्यादिभावतोऽर्थसिद्धं प्रागुदीरितरूपं संयोगं भावयेत् । पुनः सर्वतत्त्वेन पीठाग्रादिगर्भगृहादिरूपप्रासाद-[२]प्रान्तपर्यन्तधिया[३] व्यापयंस्तयोराश्रयाश्रयिभावलक्षणं संयोगमपि भावयेत् । मन्त्रीति शिवे पञ्चब्रह्मभिरेतदिति सूचितम् । स्कन्दे क्षेत्रज्ञयुतेन तत्त्वद्वयेन चिदर्चासंयोजनमित्यप्युक्तम्[४] । यद्वा एतेषु[५] त्रिषु व्यापकेषु क्रमेण प्रणवेन मूलने शक्त्या च पुटनमुक्तम् । द्विव्द्येकोद्भिदुरेत्यत्र द्वे द्वे एकमित्येवं भिदुरैरिति वार्थः । द्वे द्वे तत्त्वे सम्भूयैकमेकं भवतीति । मन्त्रीति परमेष्ठिपुरुषौ पुरुषविश्वावित्येवं पूर्वपूर्वानुषंगक्रमेणेयमेकतापत्तिरित्युक्तम् । आयतनपदेन गर्भगृहाळिन्दयोर्ग्रहणम् । चत्वार्येवं व्यापकानि स्युः । चतुर्थेऽपि व्यापके शक्तिपुटितत्वमिति ज्ञेयम् । गर्भगृहाळिन्दयोरावार्यावारकतया रक्ष्यरक्षकतया वा[६]वस्थानादस्ति भेदः । यत उक्तम् -

'बिम्बपीठगृहालिन्दप्राङ्कणेषु यथायथम् ।
खननादिविधिं कुर्याद्'

इति । गर्भगृहादिमहामर्यादान्तं वा क्षेत्रमायतनमभिप्रेतम् । तदा च चतुर्व्यापकाभ्युपगमे प्रासादतलभूमेः तद्बाह्यभूमेश्च चतुर्थः संयोग इति । संयोगो वायं पूर्वपूर्वस्योत्तरत्तरस्मिन् अंशैरनुगमोऽभिप्रेतः । वक्ष्यति च 'कृत्वा चिच्चैत्यसम्मेलनमि'ति । बिम्बचित्संयोगमपि दर्शयति - ब्रह्माध्वेद्धचितेति । बिम्बविग्रहान्तर्गता सुषुम्ना ब्रह्माध्वा तत्रेद्धा सूत्ररूपेण स्फीतदीप्तितया मूलाधाराद्याद्वादशान्तमवस्थिता । चिद्देवस्य स्वरूपचैतन्यं चिदर्चेति

---

१. 'बिम्बादिपीठान्तं' क. ङ. पाठः, २. 'हप्रान्त' घ. च. पाठः, ३. 'यापि व्या', ४. 'नमप्यु', ५. 'षु व्या' क. ङ. पाठः, ६. 'वा संस्था' घ. च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

चित्पदोक्तम्। ब्रह्माध्वेद्धचिता अखिलं काण्डं कस्य[१] ब्रह्मणोऽण्डं अबाद्यावरणावृतमभिपूर्येति। सुषुम्नान्तर्हृदब्जे प्रागावाहितजीवचितोऽवस्थानम्। वक्ष्यति च -

'सुषुम्नयावेश्य दशासु चित्तादीद्धां चितिं हृत्कमले निदध्याद्।'

इति। तस्या मूलाधारान्तं द्वादशान्तावधि च सूत्ररूपेणानुगमस्तावत् स्वभावसिद्ध एवेति। एतदभिप्रायेणैव च ब्रह्माध्वेद्धचितेति सिद्धवन्निर्देशः। जीवावाहनविधौ तदीयहृद्वर्तिचैतन्यस्यामूलाधारमाद्वादशान्तं चानुगतिरपि स्वभावतया चिन्तनीयेत्यप्यर्थात् सूचितम्। एवं च 'नीत्वा कमप्यात्मपदं पदादेरि'त्येतदुपपन्नं भवति। कथमभिपूर्येति। उच्यते। उदवपरिव्याप्त्येति। उद्व्याप्तिः द्वादशान्ततोऽप्युपरि स्तूपिकादिक्रमेण व्याप्तिः। अवव्याप्तिर्मूलाधारतोऽपि अधो ब्रह्मशिलाधारशिलादिक्रमेण व्याप्तिः। परिव्याप्तिश्च समन्ततो गर्भगृहाळिन्दादिक्रमेण व्याप्तिः। तया त्रिविधया व्याप्त्यानवच्छिन्नतया प्रवर्तमानया ब्रह्माण्डमन्तर्बहिरभिपूर्येति। बिम्बस्य सुषुम्नातः समन्तात् प्रसरन्तीभि स्तदीयस्थूलविग्रह-भूतप्रासादव्यापिनीभिर्नाडीभि[२]र्व्याप्तिपरिमाणं निस्सृत्य परिव्याप्तिरिष्यते। यद्वा द्वादशान्तनिस्सृतैव चित् परिव्याप्तावपि स्यात्। यतो वक्ष्यति - 'तारेण तेजस्तटिदाभ-मन्तरि'त्यादि। प्रणवं त्रिवारमुच्चरंस्त्रिधा व्याप्तिं तदीयमुद्राभिर्भावयन् ब्रह्माण्डं तया[३] चिता परिपूर्णं भावयेत्। अथ तन्महासालात्मनावस्थितं भावयेदिति। तत्तथाविधं ब्रह्माण्डमेवानवच्छिन्नमपि महामर्यादारूपेणा[४]वच्छिन्नाकारं तत्तेजोगर्भमवस्थितं तदीयमुद्रया विदध्यात्। यद्वा तदिति तथावस्थितं चिद्रूपं गृह्यते। महासालशब्देन च तदवधिकमायतनं सपरिषत्कं गृह्यते। वक्ष्यति च बहिष्ठप्राकारनिष्ठमिति। तेन ग्रस्तं समस्तं परिवारजातमिति च पूर्ववत् तद्भावनाप्रकारः। [५]इह च यावन्महासालावधिकं विष्वग्व्याप्तिपरिमाणं तावदुपरि तावदधश्चापि [६]परिमाणमपि भावनीयम्। ब्रह्मानन्ततत्परिषदा[७]स्पदोपपत्तेरिति बोद्धव्यम्।।८४।।

कृत्वा * चिद्बिम्बसम्मेलनमिति सुदृढं तल्लयाङ्गादि कृत्वा
संरक्ष्याक्षय्यदीपाक्षतकुसुमजलाद्यं समापाद्य चान्तः।

---

१. 'तस्य' क. ख. ग. ङ. च. पाठः, २. 'भिर्निस्सृ' ग. घ. च. पाठः, ३. 'या परि' क. पाठः, ४. 'ण विच्छि' घ. च. पाठः, ५. 'इह च ... बोद्धव्यम्' घ. च. पाठयोर्नोपलभ्यते, ६. 'पि व्याप्तिप' क. ग. ङ. पाठः, ७. 'दाद्यस्प' क. ङ. पाठः

* 'चिच्चैत्यसम्मेलनम्' इति विवरणानुसारी पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications

गत्वा द्वारं च बद्ध्वा बहिरथ नियतार्चास्थितिः स्थापकेन प्रादक्षिण्यप्रणामादिकृदभिमतमाराध्नुयाद् देवमेवम्।।८५।।

विमर्शिनी।

इति उक्तेन प्रकारेण चिद्बिम्बसम्मेलनं चैतन्यबिम्बयोः संमेलनमैक्यं सुदृढं कृत्वा तल्लयाङ्गादि तस्य लयाङ्गादि कृत्वा संरक्ष्य अक्षय्यदीपाक्षतकुसुमजलाद्यम् अनश्वरं दीपम्[१] अक्षतकुसुमजलगन्धादि च पूजासाधनं चान्तः समापाद्य बहिर्गत्वा द्वारं च बद्ध्वा संघटय्य अथ स्थापकेन यजमानेन सह नियतार्चास्थितिः नित्यपूजार्थं क्षेत्रधनादिकल्पनाकृद् भूत्वा प्रादक्षिण्यप्रणामादिकृद् भवेत्। एवं पटलषट्कोक्तप्रकारेणाभिमतं विष्णवादि[२]स्वेष्टदेवं प्रतिष्ठाप्याराध्नुयात् निजपूजादिकं कुर्यात्।।८५।।

विवरणम्।

चिच्चैत्यसम्मेळनमितिः। कृत्वेत्युक्तोपसंहारः। चिद्देवचैतन्यं, चैत्यं बिम्बपीठादिप्राकारावधिकं च सपरिषत्कं क्षेत्रम्। सम्मेळनमेवं द्विधोक्तम्। संयोजनं सुदृढमिति। त्रिपञ्चावृत्याद्यभिप्रायं सुदृढप्रतिपत्त्यभिप्रायं वा। तल्लयाङ्गादि कृत्वेति। पुनः किञ्चित् सम्पूज्यावसानीयमर्घ्यं दत्त्वा लयाङ्गन्यासं तत्पादाब्जं स्पृशन् मूलावर्तनं तत्प्रसादकुसुमोपादानं च कुर्यात्। संरक्ष्येति। पुष्पास्त्रप्रविमोचनं स्वास्त्रेण तालत्रयादिकं बिम्बस्य तदीयक्षेत्रस्य चोक्तम्। अन्तरक्षय्यदीपाक्षतकुसुमजलाद्यं च समापाद्येति। गर्भगृहे एवाक्षय्यं त्र्यधिकदिनपर्याप्तं प्रदीपमक्षतं पुष्पनिचयं कुम्भादिगतं जलं गन्धं धूपदीपाविति सर्वं सम्यक् सम्पादयेत्। बहिर्गत्वा द्वारं च बद्ध्वेति। भूबीजेनैतदिष्यते। अथ स्थापकेन नियतार्चास्थितिरिति। प्रतिदिननिवेद्यादिमानमेककालं द्विकालं त्रिकालं वा पूजनमिति सर्वं यजमानेन सह नियतं विधेयमित्यर्थः। प्रादक्षिण्यप्रणामादिकृदिति। स्थापकेन सह देवं प्रदक्षिणं विधायाग्रतो मण्डपे नमो ब्रह्मण्यदेवाय नमश्शिवाय साम्बायेत्यादिभिर्नमस्कारं विदध्यात्। पुनः स्वात्मनि मानसपूजानिष्कळीकरणलयाङ्गन्यासतालत्रयादिकमादिशब्देनोक्तम्। अभिमतमिति। स्थापकस्याभिमतं विष्णुं शिवमन्यं वा। एवमिति। भूपरिग्रहादीयदन्तविधानानुवादः। आराधनं यजनं यदुक्तं 'क्रियतां विष्णुयागो मे'इत्यादि।।८५।।

---

१. 'पाक्ष' क. पाठः, २. 'दि स्वेन यजमानेन सह नियतार्चास्थितिमित्र' क. ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्वर्णानां शतकं ददातु गुरवे सद्यः प्रतिष्ठाकृते
दात्रादातृमनःप्रसादजननी[1] या दक्षिणा सोत्तमा।
गोभूम्यादिसमर्पणप्रमुखतोऽप्येनं समाराध्नुया-
न्मूर्तीशानपि तद्दशांशपरिदत्त्यान्यांश्च तद्भागतः।।८६।।

विमर्शिनी।

ततः कर्ता गुरवे दक्षिणां दद्यादित्याह - स्वर्णानामिति। स्वर्णकर्षाणां शतकं प्रतिष्ठाकृते गुरवे सद्यस्तदानीमेव ददातु। या दात्रादातृमनःप्रसादजननी दातुः प्रतिग्रहीतुश्च मनःप्रसादसम्पादनी सा उत्तमा दक्षिणा स्यात्। गोभूम्यादिसमर्पणप्रमुखतः आदिशब्देन रत्नपट्टवस्त्रादिकं गृह्यते। समर्पणप्रमुखतः पादशुश्रूषात्मनिवेदनादिनाप्येनं समाराध्नुयात् मूर्तीशानपि तद्दशांशपरिदत्त्या गुरुदक्षिणाया दशांशप्रमाणेन। अन्यान् परिकर्मिणश्च तद्भागतः तद्दशांशेन।।८६।।

विवरणम्।

अथेदानीं गुर्वादीनां दक्षिणामभिधत्ते - स्वर्णानामिति। प्रतिष्ठाकृते गुरवे स्वर्णानां शतकं सद्यो ददात्वित्यन्वयः। स्थापक इति शेषः। तुलापरिमितं हिरण्यं सुवर्णमित्यभिधीयते। तावच्छक्त्यभावविषये कथमित्याह - दात्रादातृमनःप्रसादननीति। दाता यजमानः। आदाता च गुरुः। सोत्तमेति। परिमाणतो न्यूनत्त्वेऽपि सोत्तमैवेति भावः। प्रमुखशब्देन गृहनिर्माणक्षेत्ररचनादिकमुक्तम्[2]। प्रीतिदानमेतदभिप्रेतम्। यदुक्तं - 'प्रीतिदानं च दातव्यमि'ति। समाराध्नुयादिति। देवोऽयमिति बुद्ध्या पूजयेत्। यद्वा दानप्रकारसूचनमेतत्। यजमानो गणपतिं सम्पूज्य प्रदीपमलङ्कृत्य गुरुं समाचान्तं प्राङ्मुखमुपवेश्यानुलेपनालङ्करणदानपूर्वकं जलगन्धादिभिः सम्पूज्य सगन्धपुष्पं दक्षिणां दद्यात्। मूलमन्त्रेण नमस्कारं कृत्वाभिवाद्यं प्रत्यभिवादितस्तदाशिषोऽपि लभेतेति। मूर्तीशानपि तद्दशांशपरिदत्त्येति। परिदत्तिर्दानम्। वरणवत् समूर्तिप एव गुरुरुक्तरीत्याराधनीय इति बोद्धव्यम्। अन्यानिति। परिकर्मिसदस्यादीन्।।८६।।

कृत्वा त्रेधा स्वसम्पादितवसुनिचयं नित्यपूजादिसिद्ध्यै
भागं देवाय भागं प्रदिशतु गुरवे दक्षिणां स्थापनार्हाम्।

---

१. 'यावद्दातृपरिगृहीतृपरितुष्टीष्टोत्तरा दक्षिणा। गो' ख. पाठः, २. 'क्तम्। समा' घ. च. पाठः

www.shripuram.org

तस्मै तत्रोपयुक्तं सकलमपि समर्प्याथ तार्तीयमंशं
तत्कर्ता पुत्रभार्याद्यनुगतपरिपुष्ट्यै स्वयं चाददीत।।८७।।

विमर्शिनी।

प्रकारान्तरेण दक्षिणायाः क्लृप्तिमाह - कृत्वेति। स्वसम्पादितवसुनिचयं स्वेनार्जितमर्थसमूहं त्रेधा कृत्वा भागमेकमंशं देवाय नित्यपूजादिसिद्ध्यै। आदीति विशेषपूजोत्सवादिकं गृह्यते। तत् साधयितुं प्रदिशतु। भागं द्वितीयमंशं गुरवे स्थापनार्हां प्रितष्ठायां योग्यां दक्षिणां प्रदिशतु। तस्मै गुरवे तत्रोपयुक्तं सकलं धनमपि समर्प्य अथ तार्तीयमंशं तत्कर्ता स्वयं पुत्रभार्याद्यनुगतपरिपुष्ट्यै पुत्रभार्याभ्रात्रादीनामनुगतानां परिपोषणाय आददीत परिगृह्णीयात्।।८७।।

विवरणम्।

प्रकारान्तरमभिधत्ते - कृत्वा त्रेधेति[१]। यदुक्तं - 'त्रिधा कृत्वात्मनो वित्तमि'त्यादि। देवायेति। प्रदिशत्विति सम्बध्यते।।८७।।

होमादिकर्तॄन् परिकर्मिणश्च
सदस्यपारायणिकादिकांश्च।
स्वदक्षिणांशैरथ गायकादीन्
वस्त्रादिनान्यानपि सन्धिनोतु।।८८।।

विमर्शिनी।

तत्पक्षे गुरुः स्वदक्षिणांशैः होमादिकर्तॄन् परिकर्मिणः आदेशकारिणश्च सदस्यपारायणिकादिकांश्च सदस्याः साक्षिणः पारायणिकाः वेदादिजपकारिणः आदिशब्देन मन्त्रजापकाश्च तान् सन्धिनोतु प्रसादयेत्। अथ गायकादीन् अन्यांश्च वस्त्रादिनापि।।८८।।

विवरणम्।

स्वदक्षिणांशैरिति। स्वैर्गुर्वादिकल्पितदक्षिणाया अंशैस्त[२]त्तदुचितैर्भागैरित्यर्थः। सन्धिनोतु प्रीणयतु।।८८।।

---

१. 'ति। दे' घ. च. पाठः, २. 'स्तदु' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

नोद्घाटयेद् द्वारमहस्त्रयेऽत्र
कृत्वाग्रतः स्थण्डिलमादधीत।
नित्यार्चनं स्वार्हहुतादियुक्तं
संस्नाप्य तुर्येऽह्नि यजेच्च बिम्बे।।८९।।

विमर्शिनी।

कृत्यशेषमाह - नोद्घाटयेदिति। अत्र प्रतिष्ठानन्तरम् अहस्त्रये दिवसत्रये द्वारं नोद्घाटयेद् न विवृतं कुर्यात्। अग्रतः स्थण्डिलं कृत्वा स्वार्हहुतादियुक्तं स्वयोग्यपूजाहोमादिना सह नित्यार्चनमादधीत। तुर्येऽह्नि चतुर्थे दिवसे संस्नाप्य वक्ष्यमाणविधिना कलशैरभिषिच्य बिम्बे यजेच्च।।८९।।

विवरणम्।

नोद्घाटयेद् द्वारमहस्त्रयेऽपीति। प्राग्बद्धं प्रासादीयं द्वारं देवस्य यथा[१]वस्थानं सम्पादितं तथैव त्रिरात्रं भाव्यम्। तादृगवस्थानरूढ्यर्थमधिवासादिवदिति द्वारानुद्घाटनम्। अत एव बिम्बं आवाहनोपहारसमर्पणादिभिर्भक्तजनावलोकनादिभिश्च व्याक्षेपाकरणमिति। यद्वा दिव्यजनपूजावसरोऽयमिति। तदुक्तम् - 'यत्र नवास्पदे स्थाप्यते तत्र देवासुरगन्धर्व-राक्षसाः पितरो नागा यक्षविद्याधराद्या देवगणास्त्रिरात्रं भगवन्तं नारायणं भक्त्या पूजयन्ति यथा 'राजानं राज्याभिषिक्तमि'ति। कृत्वाग्रतः स्थण्डिलमिति। मण्डपे स्थण्डिलं विधाय स्वस्तिकादि विरचय्य तत्रेत्यर्थः। कौतुकं वा स्वस्तिकेऽस्मिन् व्रीह्यादिपीठे न्यसनीयम्। तदुक्तम् - 'स्वार्हहुतादियुक्तमि'ति। देवोचितपूजाङ्गहोमपरिषद्बलिविप्रभोजनोपेतम्। संस्नाप्येति। स्नपनपटलभाविविधा[२]नेन द्रव्यकलशैरिति शेषः।।८९।।

इत्यवोचाम विश्वेशमन्त्रबिम्बप्रतिष्ठितिम्।
अथ तत्परिवाराणां प्रतिष्ठां संप्रचक्ष्महे।।९०।।

विमर्शिनी।

इति उक्तप्रकारेण विश्वेशमन्त्रबिम्बप्रतिष्ठितिं विश्वेशानां सप्तानामपि देवानां मन्त्रबिम्बस्य प्रतिष्ठामवोचाम उक्तवन्तो वयम्। अथ तत्परिवाराणाम् इन्द्रादिलोकपालादीनां

---

१. 'थोप' ग. पाठः, २. 'धानद्र' ग. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

प्रतिष्ठां संप्रचक्ष्महे ब्रूमहे। परिवारप्रतिष्ठा चतुर्थदिवसात् प्रागेव कर्तव्येत्यभिप्रायः।।९०।।

*

इन्द्रादिदिङ्नायकपीठिकाः प्राक्
सदर्भमृत्त्वक्सलिलैर्विशोध्य।
संक्षाल्य संशोध्य च धारणाभिः
स्वमन्त्रतादात्म्यमपि प्रकुर्यात्।।९१।।

विमर्शिनी।

तत्र प्राक् प्रथमम् इन्द्रादिदिङ्नायकपीठिकाः पूर्वद्वारेऽन्यदिग्द्वारेऽपीन्द्रादीनाम् इन्द्र एवादिभूतानां (?) दिङ्नायकानां दिगीशानां पीठिकाः कारयित्वा परिगृह्य ताः सदर्भमृत्त्वक्सलिलैर्विशोध्य संघृष्य संक्षाल्य धारणाभिः प्राणायामैश्च संशोध्य स्वमन्त्रतादात्म्यमपि स्वस्वमन्त्रेण प्राणायामाङ्गन्यासादिकमपि प्रकुर्यात्।।९१।।

विवरणम्।

इन्द्रादिदिङ्नायकपीठिका इति। 'दण्डेऽर्धेऽन्तर्गतं मण्डलम्' 'भक्तायामग्रभूमाविषुभि'रित्येवं तक्षपटलोक्तानामन्तर्मण्डलबलिपीठानामिदं ग्रहणम्। प्राक्सदर्भमृत्त्वक्सलिलैर्विशोध्येति। स्वास्पदेषु तक्षभिः स्थापितानामेतदुच्यते। प्रथमं तावद्दर्भमृत्त्वग्भिर्विघृष्य सलिलैर्विशोधयेत्। सतिसम्भवे स्थलशुद्धिरप्युचिता। संक्षाल्येति। जलाधिवासविधौ वरुणमन्त्रपूजितजलैरिति शेषः। संशोध्य च धारणाभिरिति शोषणादिचतुष्कमुक्तम्। जीवोद्वासनभूताप्ययादि तु सर्वं यथायोगं कार्यम्। स्वमन्त्रतादात्म्यमपि प्रकुर्यादिति। तत्तद्दिगीश[१]मन्त्रप्राणायामव्यापकादिकं, तेन पूजनमर्घ्यदानं चोक्तम्। बिम्बेन सहाधिवासोपप[२]त्तौ-

"पाथोदर्भकधेनुबालघृतमासूरांबुभिः श्रीप[३]तौ"

इत्याद्युक्तनयेन घृताभ्यञ्ज[४]नाद्यपि कार्यम्। बिम्ब[५]परितोऽष्टदिक्षु जलेऽधिवासः। पुनरेकैककलशेन स्वमन्त्रपूजितेन बिम्बशु[६]द्धिः पुण्याहप्रोक्षणं च। मण्डपे वेदिपर्यन्तेऽष्टदिक्षु क्वचिदन्यत्र वा स्वस्तिकपीठेष्वाधा[७]य धारणादिसं[८]शोधनं कार्यम्। तदुक्तम् -

---

* ९० तमश्लोकविवरणव्याख्या नोपलभ्यते

१. 'शे म' च. पाठः, २. 'पत्तौ च पाथो' ङ. पाठः, ३. 'पतेः इ' क. पाठः, ४. 'नादि का' घ. च. पाठः, ५. 'म्बं प' घ. पाठः, ६. 'शुद्धि पु' क. ख. ग. ङ. पाठः, ७. 'धारधारणासं' च पाठः, ८. 'संरोध' घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

"घृतेनाभ्यज्य सर्वांस्तान् क्षालयेच्छुद्धवारिणा।
एककुम्भविधानेन स्नपनं चापि कारयेत्।।
निजमन्त्रेण देवेन्द्रं तत्र चैवाधिवासयेत्।
विन्यस्यैवं यथायोगं ... ... ।।"

इति।।९१।।

स्वस्वोत्तरे स्थण्डिलमारचय्य
सोल्लेखनाद्यत्र निधाय वह्निम्।
तद्दक्षिणे[1] पूर्णघटे[2] स्वमन्त्रै-
स्तं तं यजेत्[3] स्वाङ्गदिगीशयुक्तम्।।९२।।

विमर्शिनी।

ततः स्वस्वोत्तरे स्वस्य स्वस्य स्थानस्योत्तरे स्थण्डिलमारचय्यात्र सोल्लेखनादि उल्लेखनादिभिः सहितं यथा तथा वह्निं निधाय तद्दक्षिणे पूर्णघटे पीठपूजापुरस्सरं पूर्णे कलशे स्वमन्त्रैः स्वस्वमन्त्रेण तं तं लोकपालं स्वाङ्गदिगीशयुक्तं स्वस्वाङ्गैर्लोक-पालैस्तदस्त्रैश्च परिवृतं यजेत।।९२।।

विवरणम्।

स्वस्वोत्तरे स्थण्डिलमिति। तत्तत्पीठोदग्भागे होमार्थं स्थण्डिलं विधाय तस्य तद्बलिपीठस्य चान्तरे स्वस्तिकपीठे कलशं च न्यसेत्[4]। निधाय वह्निमिति। परिधानादर्वाचीनं सर्वं कृत्वेति भावः। तद्दक्षिण इति। पीठेज्यादिपूर्वकं कुम्भसंस्कारादिं[5] सर्वं विधाय जलैस्सम्पूर्य पल्लवाद्यलङ्कृतं[6] तं तं दिगीशं तस्मिन्नावाह्य पूजयेत्। [7]स्वाङ्गदिगीशयुक्तमिति तदीयावरण[8]पूजोक्ता। यदुक्तम्। 'पूजामूलाङ्गलोकपैरि'ति। 'ओं इन्द्राय सुराधिपतये नमः' इत्यादयो दिगीशमनवः। 'ओं हृदयाय नमः। इन्द्राय शिरसे स्वाहा। सूराधिपतये शिखायै वषट्। नमः कवचाय हुम्। ओं इन्द्राय नेत्राभ्यां वौषट्। सुराधिपतये नमः अस्त्राय फट्' एवमङ्गानि ज्ञेयानि। तत्तत्सन्निधौ तत्तदायुधमपि पूजनीयम्। दिगीशग्रहणं वज्राद्याव[9]रणोपलक्षणम् इति।।९२।।

---

१. 'संस्थाप्य तद्दक्षिणतो घटं च सम्पूर्य तत्तन्मनुना यजेत।।' ख. पाठः, २. 'टैः' क. पाठः, ३. 'दङ्ग' क, 'ताङ्ग' ग. पाठः, ४. 'त्। विधाय' ख. घ. ङ. पाठः, ५. 'दि पूर्वं' च. पाठः, ६. 'ते तं दि' ङ. पाठः, ७. 'अङ्क' ख. घ. ङ. च. पाठः, ८. 'णादिपू' घ. च. पाठः, ९. 'रणम्।' च, 'रणलक्षणं' घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्वगृह्यक्लृप्त्याग्निमुखं विधाय
पक्वं च पञ्चप्रणवादिकेन।
इन्द्रक्रतुंनःप्रमुखेन तत्त-
द्दिश्येन मन्त्रेण ततो जुहोतु।।९३।।

विमर्शिनी।

पुनः स्वगृह्यक्लृप्त्या परिधिस्थापनाद्यग्निमुखं विधाय ततः पञ्चप्रणवादिकेन पञ्चप्रणवादौ योजितेन तत्तद्दिश्येन तत्तद्दिग्भवेन इन्द्रक्रतुंनःप्रमुखेन 'इन्द्रक्रतुं न आभरे'त्याद्येन मन्त्रेण पक्वं जुहोतु।।९३।।

विवरणम्।

स्वगृह्यक्लृप्त्याग्निमुखं विधायेति। यत् परिधानात् पूर्वमन्वाधान[१]परिसमूहनादिकं, यच्चोत्तरं परिधाना[२]ग्न्यलङ्करणं पीठपूजादिपूर्वकमिध्महोमादिकं तत्सर्वं सहोक्तमिति ज्ञेयम्। पञ्चप्रणवादिकेनेति। पञ्चप्रणवपूर्वकम् 'इन्द्रक्रतुं न आभरे'त्यृचमुक्त्वा स्वाहेति पूर्वदिगग्नौ जुहुयादित्यादि।।९३।।

प्राचीन्द्रक्रतुमाश्रयाशदिशि चाग्निंदूतमर्कोद्भवे
नाकेपूर्वसुपर्णमाशरधुरीणे मोषुणः पूर्वकः।
यंरक्षन्ति जलाधिराजि पवमाने वायवायाह्यणुः
सोमंराजपुरःसरो हिमरुचौ स्यात् त्र्यम्बकं त्र्यम्बके।।९४।।

विमर्शिनी।

दिग्भवान् पक्वमन्त्रानाह - प्राचीति। प्राचि प्राग्गते होमे तु 'इन्द्रक्रतुं' मनुः स्यात्। आश्रयाशदिशि अग्निदिशि 'अग्निं दूतमि'ति च। अर्कोद्भवे यमे नाकेपूर्वसुपर्णं 'नाके सुपर्णमि'ति। आशरधुरीणे राक्षसश्रेष्ठे निरृतौ। मोषुणःपूर्वकः 'मोषुणः परापरे'ति। जलाधिराजि वरुणे 'यं रक्षन्ती'ति। पवमाने वायौ 'वायवायाहि दर्शते'ति। हिमरुचौ सोमे सोमंराजपुरस्सरः 'सोमं राजानमि'त्याद्यः। त्र्यम्बके ईशाने 'त्र्यम्बकं यजामह' इति च।।९४।।

---

१. 'नादिपरि' घ. ङ. पाठः, २. 'नाद्यलं' घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम् ।

आश्रयाशोऽग्निः । अर्कोद्भवो यमः । नाकेपूर्वसुपर्णमिति । 'नाके सुपर्णमुप यत्' । आशरधुरीणो निर्ऋतिः तत्र । 'मोषुणः परापरा' । पवमानो वायुः । सोमं राजपुरःसर इति 'सोमं राजानं वरुणम्' । त्र्यम्बकमिति । 'त्र्यम्बकं यजामहे' । यदि मण्डपे पीठानामधिवासः तदाचार्यकुण्ड एव तत्त्वहोमविधौ तत्तद्धोमसमये प्रत्येकमष्टाष्टवारम् आज्यं हुत्वा तत्सम्पातस्पर्शनाद्यपि पीठेषु कार्यम् । प्रागेव च बिम्ब[१]नयनात् पीठानि स्वस्वास्पदसमीप एव भद्रासनेषु नीत्वा विन्यसेत् । प्रतिष्ठानन्त[२]रं चैवं दिशाहोमान् विधाय पीठप्रतिष्ठापनादि कुर्यादिति प्रयोगक्रमः ।।९४ ।।

द्रव्याणि तत्तदधिवाससमीरितानि
चत्वारि वात्र जुहुयुर्दिगधीशमन्त्रैः ।
पू[३]र्णां च तत्तदणुभिः समिधोऽत्र होम्याः
शर्वाधिवासविहिता द्विजवृक्षजा वा ।।९५ ।।

विमर्शिनी ।

पूजाहोमान्ते अ[४]त्र तत्तदधिवाससमीरितानि तस्य तस्य देवस्याधिवासोक्तानि वा चत्वारि समिदाज्यचरुराज्यानि (?) वा द्रव्याणि दिगधीशमन्त्रैरुत्सवे वक्ष्यमाणैः इन्द्रादीनां मन्त्रैर्मूर्तिपा जुहुयुः । तत्तदणुभिः तस्य तस्य देवस्य पूर्णाहुत्युक्तैतर्मन्त्रैः पूर्णां च जुहुयुः । अत्र सर्वदेवेषु शर्वाधिवासविहिताः शिवस्याधिवासोक्ता वा द्विजवृक्षजाः पालाश्यो वा समिधो होम्याः ।।९५ ।।

*

होमान्ते बलिपीठमर्चितपयोजान्तासने स्वे पदे
संस्थाप्य स्वदिगीशनाममनुनात्रावाह्य तेनाथ तम् ।
ताराङ्गैः सकलीकृतं स्नपितयेत् संपातकुम्भाम्भसा
न्यस्याङ्गानि समर्च्य शेषहविषा दत्त्वा बलिं तोषयेत् ।।९६ ।।

---

१. 'म्बान' ङ. पाठः, २. 'न्तरमेव दि' ङ. पाठः,

३. 'ईशाधिवासविहिताः समिधोऽत्र होम्याः प्रागादि-
दिक्षु निखिलेषु पलाशजा वा ।। हो' ख. पाठः,

४. 'त' ख. पाठः, * ९५ तमश्लोकविवरणव्याख्या नोपलभ्यते

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

होमान्ते 'दण्डेऽर्धेऽन्तर्गतं मण्डलम्' (श्लो० ७३) इत्यादिद्वितीयपटलोक्ते स्वे पदे स्थाने अर्चितपयोजान्तासने पद्मपर्यन्तं पूजिते पीठे स्वदिगीशनाममनुना संस्थाप्याथात्र तेनैव मनुना तमावाह्य ताराङ्गैः प्रणवविहिताङ्गैः सकलीकृतं तं सम्पातकुम्भाम्भसा स्नपितयेत् स्नपितं कुर्यात्। पुनरङ्गानि न्यस्य समर्च्य शेषहविषा स्विष्टकृदवदानानन्तरं पात्रान्तरस्थापितेन हविषा बलिं दत्त्वा तोषयेत् प्रसन्नपूजां कुर्यात्।।९६।।

विवरणम्।

अर्चितपयोजान्तासन इति। एतदग्नौ कलशेऽपि समानम्। स्वे पदे इति स्थाने। 'ध्रुवा द्यौरि'ति जपोऽत्राप्युचित एव। ताराङ्गैरिति विकल्पाभिप्रायम्। प्रणवेन वा ह्रस्वदीर्घस्वरमध्यग[१]तनमोन्तस्वा[२]ख्यया वा प्रागुदीरिता[३]न्येव वा अङ्गानीति तदभिप्रायः। शेषहविषेति। स्विष्टकृत्समय एवोद्धृतेनेति भावः।

'हविषा पात्रलग्ने सम्पूज्य विकिरेद् बलिम्।'

इति चोक्तम्। सर्वान्ते 'यावदत्र जगन्नाथ' इत्यर्थनापि कार्या। प्रागारभ्य[४] वाग्रबलिपीठादारभ्य वा सर्वमेतत् कार्यमिति।।९६।।

संशोध्य संस्थाप्य च वीरभद्र-
विघ्नेशमातृरपि पीठिकासु।
मध्यादिकुम्भैर्नवभिः स्वमन्त्रैः
सिक्त्वार्चयित्वा विकिरेद् बलिं च।।९७।।

विमर्शिनी।

मातृणां क्रियामाह - संशोध्येति। वीरभद्रविघ्नेशमातृरपि संशोध्य इन्द्रादीनामुक्त-क्रमेणैव संशोध्याग्निमाधाय तद्दक्षिणे नवकं वीरभद्रगणपतिब्रह्माण्यादिभिः मध्यादि-क्रमेणावाह्य सम्पूज्याग्नौ वीरभद्रगायत्र्या पक्वहोमानन्तरं वीरभद्रादितत्तन्मन्त्रैरष्टाष्ट-शश्चतुर्द्रव्यं पृथक् पृथग् हुत्वा तत्तत्संपातं तत्तत्कलशे सिक्त्वा होमान्ते पीठिकासु च स्वस्वहोममन्त्रैः संस्थाप्य नवभिर्मध्यादिकलशैः स्वस्वमन्त्रैः सिक्त्वा अर्चयित्वा बलिं च विकिरेत् ।।९७।।

---

१. 'गनमोन्तस्थाख्यया' च. पाठः, २. 'स्वाख्यतया' ख. घ. पाठः, ३. 'तान्येवा' क. ख. ग. पाठः, ४. 'भ्याग्र' क. ग., 'भ्य चा' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

संशोध्येति। दर्भमृत्त्वक्सलिलैर्वारुणजलैर्धारणाभिश्चेति भावः। तत्तन्मन्त्रसकलीकरणाद्यपीष्यते। पीठिकास्विति। पृथक्पीठसम्भवे[1] तेष्वेकपीठसम्भवे तु तदंशरूपेषु पीठेष्वित्यभिप्रायः। मध्यादिकुम्भैरिति। मातृपीठशोधनाद्यनन्तरं तत्रैवोदग्भागे नव कलशान् परिपूर्य मध्ये वीरभद्रं प्राग्गणपतिमग्न्यादिसप्तकलशेषु ब्रह्माण्यादिसप्त पूजयेत्। वीरभद्रादीनां उत्सवपटलभाविनो मनवः, तदीयबीजैरेव च षड्दीर्घयोगिभिरङ्गानि। परिवारेज्योपपत्तौ तु प्रत्येकमङ्गावरणं सहैकमेव लोकपालास्त्रायुधावरणमिति।।९७।।

ब्रह्माणी माहेशी कौमारी वैष्णवी च वाराही।
इन्द्राणी चामुण्डी शिवगणपत्योस्तु मातरो मध्ये।।९८।।

विमर्शिनी।

ता मातृः पठति - ब्रह्माणीति। शिवगणपत्योर्वीरभद्रगणपत्योर्मध्ये ब्रह्माण्याद्या मातरः स्युः।।९८।।

विवरणम्।

शिवगणपत्योस्त्विति। शिवो वीरभद्रः।।९८।।

निर्माल्यभाजमुदवासयुतोक्तशुद्धि-
शुद्धं स्वमन्त्रमयमुत्तरनालपीठम्।
हुत्वा घृतं स्वमनुना समिदादियुक्तं
मन्त्री स्वपीठ उदितौ कृतसंप्रतिष्ठः[2]।।९९।।

सिक्त्वा स्वसिद्धकलशेन *समर्प्य देव-
पूजावशिष्टकुसुमप्रमुखैर्निवेद्य।
दत्त्वा बलिं च परितोष्य समर्प्य तस्मै
देवोपभुक्तमखिलं पुनर्थयेत।।१००।।

---

१. 'वे तु' क. ग. घ. पाठः, २. 'ष्टम्' इति मूलकोशपाठः

* समर्प्येति स्थाने समर्च्येति विवरणपाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

निर्माल्यधारिणो विधिमाह - निर्माल्यभाजमिति। देवस्य निर्माल्यं भजतीति निर्माल्यभाक् तं मन्त्रीति मन्त्राणां क्रियाणां च तारतम्यं विद्वान् गुरुः उदवासयुतोक्तशुद्धिशुद्धं जलाधिवाससहितैरुक्तैः बिम्बशुद्धिभिः शुद्धं भूतसंहारशोषणाद्यनन्तरं स्वमन्त्रमयं स्वमन्त्रप्राणायामपूजनादिभिः कृताधिवासं[1] स्वमनुना समिदादिचतुर्द्रव्ययुतं घृतं हुत्वा पुनरुदितौ प्रासादस्योदितिवास्तुस्थाने उत्तरनालपीठं उत्तरभागे नालोऽम्बुमार्गो यथा भवति तथा कृतसंप्रतिष्ठः कृतप्रतिष्ठाविधिर्भूत्वा स्वसिद्धकलशेन स्वस्वमन्त्रसाधितकलशेन सिक्त्वा देवपूजावशिष्टकुसुमप्रमुखैः देवस्य पूजाया अवशिष्टैः पुष्पगन्धादिभिः समर्च्य निवेद्य बलिं च दत्त्वा परितोष्य तस्मै निर्माल्यधारिणे देवोपभुक्तमखिलं समर्प्य पुनः अर्थयेत प्रार्थयेत्।।९९, १००।।

विवरणम्।

उदवासयुतोक्तशुद्धिशुद्धमिति। प्राक्सदर्भमृत्त्वक्सलिलैर्विशोधनं भूतसंहारपूर्वकं वरुणपूजादिभाजि जलेऽधिवासनं पुनर्भूतसर्गादिकरणं तदास्पदसन्निधौ निधाय भूतसंहारशोषणादि भूतसर्गलिपिभावनाश्चेत्येतत्[2] सर्वमभिप्रेतम्। बिम्बपरिग्रहविधौ वा दर्भादिभिः संशोध्य घृताभ्यञ्जनं क्षाळनमपि कृत्वा बिम्बसन्निधावेव जलेऽधिवास्य बिम्बशुद्धावेककलशेनाभिषिच्य पुण्याहं विधाय मण्डपेऽपि देवोपान्ते क्वचित् स्वस्तिकपीठे निधायोक्तरीत्या ध्यानाधिवासमाचरेत्। तत्त्वहोमविधौ च स्वावसरे स्वमन्त्रहोमः इति। समिदादियुक्तं घृतं हुत्वेत्यन्वयः। समिदाद्यमधिवासोक्तद्रव्यं[3] चतुर्द्रव्यमेव वा। मन्त्रीति। गायत्रीसद्भावे तया पक्वं तदभावे स्वमन्त्रेणैव। तेनैव तु पूर्णाहुतिरिति भावः । उदितौ स्वपीठे कृतसम्प्रतिष्ठमिति। उदितिपदमस्यायतनम्। तत्र प्रणवतन्मन्त्रप्रणवेन दक्षिणाभिमुखं प्रतिष्ठाप्य "ध्रुवा द्यौ"रिति जपेत्। मण्डपे चेद् बलिपीठैस्सहानीय स्वायतनसन्निधौ भद्रपीठे विधाय[4] काले प्रतिष्ठापयेत्।।९९।।

स्वसिद्धकलशेन सिक्त्वेति। तदास्पदोदग्भागे होमो द्वयोर्मध्ये च होममध्ये च कलशपूजा तेन कलशेन प्रतिष्ठित आवाहनादि कृत्वाभिषिञ्चेत्। देवपुजावशिष्टकुसुम-प्रमुखैः समर्च्येति। प्रागेव प्रासादे देवपूजायामवशिष्टं गन्धकुसुमादि निवेद्यं चैतदर्थं

१. 'सं स्वं स्वं' ख. पाठः, २. 'नाश्चैतत्' क. ङ. च. पाठः, ३. 'द्यधि' क. ख. पाठः, ४. 'निधाय' ख. ग. च. पाठः

Shripuram Publications www.shripuram.org
www.shripuram.org

सम्भृत्य तदीयकवाटबन्धनादि कार्यमित्यर्थादवसेयम्। पद्मान्तं पीठम्। मन्त्रांस्तु वक्ष्यति।।

विष्वक्सेनोन्तवोङ्कारो नमोऽन्तः परिकीर्तितः।
क्लीं मुण्डिन्यै नम इति मुण्डिनीमनुरीरितः।।
चण्डेश्वरस्य मन्त्रोऽथ धुनिचण्डहुमन्त्रकम्[१]। इति।
तस्य विं वां नमः ष्वं वीं स्वाहेति च यथाक्रमम्।
क्सें वूं वषट् तथा विष्वग्वैं हुमित्यपि कल्पयेत्।।
सेनवः फडितीमानि पञ्चाङ्गानि मदर्चने।

इति। चण्डेश्वरस्य मन्त्रवर्णैः षडङ्गानि मुण्डिन्या स्वबीजेन षड्दीर्घभाजा षडङ्गानि। शेषाणां प्रणवनति[२]मध्ये चतुर्थ्यन्ताख्या मनवः। प्रणवेन वा षड्दीर्घयुग्मान्तस्थेन स्वचतुर्थ्यन्तेन स्वनाम्ना वाङ्गानीति। निवेद्य दत्त्वा बलिं चेति। निवेद्यमध्य एव बलिः। वक्ष्यति च - 'अन्नाद्यं विनिवेद्य तत्र विकिरेदि[३]'ति। परितोष्येति प्रसन्नपूजोक्ता। देवोपभुक्तमखिलं तस्मै समर्प्येति। यदुक्तं -

"देवोपयुक्तं यद् द्रव्यं प्रासादाभ्यन्तरे स्थितम्।
तच्चण्डाय प्रदातव्यम्-"

इति। प्रसन्नार्घ्यदानानन्तरं प्रागेव देवोपयुक्तं कुसुमादि पात्रान्तर उद्धृतं समर्पणीयम्। प्रार्थनानन्तरमवसानीयार्घ्यदानादि कृत्वा पुनर्देवोपयुक्तं निवेद्याद्यखिलं समर्प्य तालत्रयादि विदध्यात्। तदुपयुक्तेन कथं भाव्यमिति, तदप्युक्तम्-

"उपसं[४]गृह्य नैवेद्यमगाधेऽम्भसि निक्षिपेत्"।

इति। निर्माल्यभुगभावविषयमेतदिति मन्तव्यम्। इति। यादि वाहनमण्डपे मुखमण्डपे वा प्रतिष्ठाप्यते तदापि तद्बिम्बस्य दर्भादिशोधनजलाधिवासकलशधारणादि[५]कं संस्कारं पूजाप्रतिष्ठापनावाहनादिस्नाननिवेद्यबलिदानरूपं कर्म स्यात्। एवं द्वाःस्थादिष्व-प्यूहनीयम्।।१००।।

यावदत्र जगन्नाथो बिम्बमाश्रित्य तिष्ठति।
तावदत्रैव रक्षार्थं त्वं तिष्ठस्व प्रतर्[७]दन!।।१०१।।

इति।

---

१. 'मस्त्रक' ग.ङ.च.पाठः, २. 'ति च' च.पाठः, ३. 'दित्यादि। प', ४. 'संहृत्य नै' ख.ग.घ.च.पाठः, ५. 'दिस' घ.च.पाठः, ६. 'स्नपन' ख.ग.घ.च.पाठः, ७. 'तर्जन'ग. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

प्रार्थनामन्त्रः-यावदत्रेति।।१०१।।

विष्वक्सेनो नरकदमने धूर्तसेनः कुमारे
शर्वे चण्डेश्वर इह पुनर्मुण्डिनी चण्डिकायाम्।
विघ्ने कुम्भोदरसमभिधश्चण्डसेनो हरीशे
भूताधीशे पुनरभिहितो घोषवाञ्छेषभोगी[1]।।१०२।।

विमर्शिनी।

विष्ण्वादौ निर्माल्यधारिणां नामानि कथयति - विष्वक्सेन इति। नरकदमने विष्णौ विष्वक्सेनः शेषभोगी निर्माल्यधारी। कुमारे धूर्तसेनः। इह शर्वे चण्डेश्वरः। चण्डिकायां दुर्गायां पुनर्मुण्डिनी शेषभोगिनी। विघ्ने कुम्भोदरसमभिधः कुम्भोदरः। हरीशे चण्डसेनः। भूताधीशे घोषवांश्च।।१०२।।

प्राक् पञ्चगव्यं परिपूज्य ताम्र-
पात्रे स्वपीठाधिपमन्त्रकेण।
हुत्वाष्टयुक्तं शतमाज्यमस्मिन्
संपातमायोज्य सवह्निवीर्यम्।।१०३।।

तत्पीठमध्ये भुवि शक्तिगर्भे
गर्भं निशि न्यस्य तदीशमस्मिन्।
आवाह्य संपूज्य ततः प्रसाद्य
संरक्ष्य तक्ष्णा रचयेच्च पीठम्।।१०४।।

विमर्शिनी।

अथ महाबलिपीठप्रतिष्ठामाह - प्रागिति। महापीठरचनात् पूर्वं ताम्रपात्रे पञ्चगव्यं स्वपीठाधिपमन्त्रकेण परिपूज्य तथाग्निमाधाय तथाष्टयुक्तं शतमाज्यं च तेनैव हुत्वा अस्मिन् गर्भपात्रे सवह्निवीर्यमग्निगतचैतन्येन सह संपातमायोज्य तत्पीठमध्ये महापीठस्य मध्यस्थाने भुवि शक्तिगर्भे पीठपूजानन्तरं शक्तिमावाह्य सम्पूज्य तस्या गर्भस्थाने निशि

१. 'जी' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

गर्भं गर्भपात्रं यथोपदेशं न्यस्य तदीशं तत्पीठाधिपं तस्मिन् आवाह्य सम्पूज्य ततो निवेद्य अनन्तरं प्रसाद्य संरक्ष्य तक्ष्णा पीठं रचयेत् कारयेच्च।।१०३, १०४।।

विवरणम्।

इदानीं महाबलिपीठप्रतिष्ठां प्रस्तौति - प्रागिति। पुरैव तन्निर्मित्सावसरे इति भावः। बलिपीठास्पदस्योदग्भागे क्वचिदन्यत्र वा होमः। तद्दक्षिणतः स्वस्तिके गर्भसम्भरणं च कार्यम्। स्वपीठाधिपमन्त्रकेणेति हुत्वेत्यत्रापि योज्यम्। सवह्निवीर्यमित्यग्न्युद्वासनमुक्तम्। सम्पाते हुतभस्मादियोगोऽपि सूचितः।।१०३।।

तदिति। पञ्चगव्यं गर्भमिति च तस्य तत्कालविशेषणम्। पीठमध्ये भुवीति। तदायतने उपानह्युपपीठापेक्षायां तस्मिन् वा निर्मिते तद्रूपायां भुवि तदायतनमध्योद्देश इत्यर्थः। शक्तिगर्भ इति। स्थलशुद्धिर्यथायोगं कार्या। ततो विष्टरं न्यस्य पीठमिष्ट्वा शक्तिमावाह्य सम्पूज्य तस्या गर्भाशय इत्यर्थः। यदुक्तं - 'गर्भाकारेऽत्र गर्ते न्यसत्वि'ति। तदीशमिति। स्वपीठाधिपम्। संरक्ष्येति तालत्रयादिकमुक्तम्। पीठमिति। तन्महाबलिपीठं केवलं निजमण्डपसहितं वेति भावः।।१०४।।

आदायारचितं विशोध्य बलिपीठं दर्भमृत्सादिकै-
राज्याभ्यक्त्यभिषिक्तिकृत् सलिलवासे स्नापयित्वाम्बुभिः।
कृत्वा शुद्धिघटाभिषेकमपि पुण्याहावसानं तत-
स्तद्भूतप्रलयोदयादि निजमन्त्रैं[1]न्यासनिष्ठं चरेत्।।१०५।।

विमर्शिनी।

पुनरारचितं यथावन्निर्मितं बलिपीठमादाय परिगृह्य दर्भमृत्सादिकैः दर्भमृत्त्वग्भिर्विशोध्य आज्याभ्यक्त्यभिषिक्तिकृद् आज्येनाभ्यज्य चूर्णैरुद्वर्त्याभिषेककृच्च भूत्वा सलिलवासे जलाधिवासकाले अम्बुभिः स्नापयित्वा शुद्धिघटाभिषेकं सप्तशुद्धिभिः बिम्बशुद्धिकलशैर्वाभिषेकमपि पुण्याहावसानं कृत्वा ततस्तद्भूतप्रलयोदयादि तत्स्थभूतसंहारादिकं निजमन्त्रन्यासनिष्ठं निजेन मन्त्रेणावाहनन्यासादिनिष्ठं चरेत्।।१०५।।

---

१. 'न्त्रं' क. ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम् ।

आरचितं बलिपीठमादायेति। तक्ष्णा कर्त्रे समर्पितं ततः प्रदक्षिणपूर्वकं प्रणवेन दर्भेण स्पृशन् परिगृह्येत्यर्थः। दर्भमृत्सादिकैर्विशोध्येति। दर्भमृत्त्वग्भिरेव वा बिम्बोक्तद्रव्यैर्वेति भावः। "पाथोदर्भकधेनुबालघृतमासूराम्बुभिः श्रीपता" वित्यादि ह्युक्तम्। विशोध्येत्यनेनैव विधिवत् स्थलशुद्धिरपि गृह्यते। तन्मण्डपे सति तु तस्य त्रिगुणदर्भमालापरिवेष्टनमपि कार्यम्। दर्भमृत्त्वगादिशोधनादि तु सर्वं तदीयपरिपीठानामपि कार्यम्। वक्ष्यति हि - 'प्रागाद्यैस्समसंस्कृतै'रिति। आज्याभ्यक्त्यभिषिक्तिकृदिति। दर्भमृत्त्वग्भिरेव विशोधनेऽपि कार्यमाज्याभ्यञ्जनमिति भावः। मासूरपिष्टाद्युद्वर्तनमुष्णजलक्षालनं च कृत्वा शुचिजलैरभिषेकोऽयमभिप्रेतः। सलिलवास इति बिम्बीयपीठवदेव तदवबोद्धव्यम्। कृत्वा शुद्धिघटाभिषेकमपीति। एतदपि पीठवदेव इहावाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वेत्याद्युक्तम्[१]नुसरणीयम्। पुण्याहावसानमिति। जलगन्धाद्युपहरणपूर्वकं नीराज्य पुण्याहमपि प्रकुर्यादिति भावः। ध्यानाधिवासमाह - तद्भूतप्रलयेति। 'कृत्वा पाणितले जल'मित्यादि बिम्बोक्तं सर्वमिहाप्यनुसरणीयम्। पीठमात्रस्यैवेह सर्वं संस्कारजातमिष्यते। तदीयपीठे तु धारणामात्रं शक्तिमन्त्रेण पूजनं च कार्यम्। मातृकान्यासानन्तरं निजमन्त्रोदयपद्मान्त-पीठन्यासादिपूर्वकं तन्मन्त्रप्राणायामं तत्पुटितमातृकान्यासं तत्त्वन्यासं च विधाय तन्मन्त्रं हृदि विन्यस्य प्रणवेन दीर्घस्वरान्तर्गतेन स्वनाम्ना वाङ्गं विदध्यात्। परिपीठानां तु दर्भैरेव प्रधानस्पर्शनेन तदेकीभूतानां सहैव भूतसंहारादि सर्वं लभ्यते। लिपिन्यासादि तु यथासम्भवं प्रत्येकं कार्यमिति बोद्धव्यम्।।१०५।।

आस्थाप्यार्चितविष्टरे परिषदध्यक्षं स्वनामाणुना
प्रागाद्यैः समसंस्कृतैः स्वपरिवारैरर्चयित्वावृतम्।
अन्नाद्यं विनिवेद्य तत्र विकिरेत् तस्मै च तेभ्यो बलिं
[२]नैवेद्यं प्रविसृज्य साधु परिशोध्याराध्य संरक्षतु।।१०६।।

विमर्शिनी ।

पुनरर्चितविष्टरे पूजिते पीठे स्वनामाणुना स्वनाममन्त्रेण परिषदध्यक्षं बलिपीठाधिपम् आस्थाप्यावाह्य प्रागाद्यैः समसंस्कृतैः पीठाधिपसमकालं संस्कृतैः स्वपरिवारैरावृतं तमर्चयित्वा

---

१. 'मप्यनु' ख. घ. च. पाठः, २. 'दिश्येभ्यश्च विशोध्य सम्यगभिपूज्याच्छादयेयेशुकैः।। ओं नम आ' ख. पाठः

www.shripuram.org

अन्नाद्यमन्नं विनिवेद्य तत्र तदनन्तरं तस्मै तेभ्यश्च बलिं विकिरेत्। पुनर्नैवेद्यं प्रविसृज्य साधु निर्माल्यं परिशोध्य आराध्य प्रसन्नपूजां कृत्वा संरक्षतु।।१०६।।

विवरणम्।

अर्चितविष्टरे आस्थाप्येति। तत्र पीठपूजां विधाय मूर्तिं सङ्कल्प्य स्वमन्त्रेणावाहनं सकलीकरणं च कुर्यात्। प्रागाद्यैः स्वपरिवारैरावृतमर्चयित्वेति। तत्सकलीकरणानन्तरं प्रागादिषु परिपीठेषु तत्तन्मन्त्रैः पुष्पाराधनं कुर्वंस्तं तं सन्निहितं विभाव्य पाद्याद्यर्घ्यादि वा यथास्वं दत्त्वा गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृत्य तन्मन्त्राङ्गैर्विग्रहपूजां परिपीठदेवता-भिरावरणपूजां च कुर्यात्। परिपीठदेवताश्च उत्सवपटले वक्ष्यन्ते - 'बलिपीठस्य समन्तादि'त्यादि। प्रागाद्यैरित्यनेनैतदप्युक्तम्। प्रासादगतदेवाभिमुखोऽसौ बलिपीठाधिपः, तदभिमुखाश्च परिपीठदेवताः। तासां च प्राङ्मुखे प्रत्यङ्मुखेऽपि बलिपीठाधिपे प्राग्दिश्येवारम्भ इति। शिवे पिङ्गलः स्कन्दे जयत्सेनो गणपतौ रुद्रवक्त्रजोऽप्यधोदिग्बुद्ध्या कुमुदकैः[१] सह पूज्यते। समसंस्कृतैरिति। दर्भमृत्सादिभिर्विशोध्येत्याद्युक्तं संस्कारजातं बलिपीठाधिपेन सहैषां कार्यमित्यभिप्रायः। अन्नाद्यं विनिवेद्येति। तस्मै बहुभक्ष्ययुतं हविर्निवेद्येत्यर्थः। तत्र तस्मै इति। तत्र पीठ एव तस्मै निजपीठेषु तेभ्यश्च प्रागादिपरिवारेभ्यः तदन्नशेषेण बलिं दद्यात्। पीठाधिपाय सप्तवारं द्वादशवारं वा, परेभ्य[२]स्त्रिवारमिति ज्ञेयम्। साधु परिशोध्येति तन्निर्माल्यपरिहारपूर्वकं क्षालनमुक्तम्। आराध्येति तैस्सह प्रसन्नपू[३]जोक्ता। संरक्षत्विति[४] तालत्रयादिकमुक्तम्। वस्त्रेणाच्छादनमपीष्यते। बिम्बेन सहाधिवासोपपत्तौ तु बिम्बेन सह परिग्रहो जलाधिवासस्तच्छुद्धिरपि स्यात्। पुनर्घ्यानाधिवासस्तु बिम्बाधिवासमण्डप एव वा तदुपमण्डपे वा कृते कार्यः बलिपीठमण्डपे तु स्थलशुद्धिर्दर्भमृदादिभिस्तदीयपीठशुद्धिश्चैव कार्येति।।१०६।।

उत्पाद्यानलमग्रतो नवघटांस्तद्दक्षिणे सर्पिषा
धान्यैर्गन्धजलेन वा स्वमनुभिः सम्पूर्य सम्पूज्य तान्।
गायत्र्या निजया विधाय विधिवत् पक्वं तदीशाणुना
सर्पिः साष्टशतं जुहोतु परिपीठेशाणुभिश्चाष्टशः।।१०७।।

विमर्शिनी।

तस्याग्रतः कुण्डेऽनलमुत्पाद्य जनयित्वा तद्दक्षिणे नवघटान् सर्पिषा वा धान्यैर्वा

१. 'के स' ख. ग. घ. ङ. च. पाठः, २. 'स्त्रित्रि' ख. ग. घ. च. पाठः, ३. 'जा सं', ङ. पाठः, ४. 'ति व' ख. ग. घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

गन्धजलेन वा स्वमनुभिः स्वस्वाधिपमन्त्रेण परिवारमन्त्रैश्च सम्पूर्य तथा तान् सम्पूज्य निजया पीठाधिपगायत्र्या विधिवत् (विधाय) पक्वं जुहोतु। पुनस्तदीशाणुना साष्टशतं परिपीठेशाणुभिः परिवारपीठेशमन्त्रैरष्टशश्च सर्पिर्जुहोतु।।१०७।।

विवरणम्।

अधिवासहोममाह - उत्पाद्यानलमिति। अग्रत इति। बलिपीठसम्मुखोद्देशारचितकुण्डे यद्वा सभादौ बलिपीठोदग्भागे वा। तदुक्तम् -

मण्डपं मण्डितं तत्र गोमयालेपनादिभिः।
शोधयित्वा तु कुम्भेशं पूजयेद् वर्धनीमपि।।
कुण्डेऽग्निं जनयेत् पीठसमीपे गुरुरुत्तरे।" इति।

बिम्बाधिवासोक्तरीत्याग्निजननं कुर्यात्।[१]

शिवे षडक्षरस्यैव पञ्चाङ्गैर्नेत्रवर्जनात्।
पञ्चैव वा क्रियाः कुर्यात् क्रमान्नामावसानिकाः।।[२]

तस्मिन्नग्नौ देवस्य वा पीठाधिपस्य वा स्वावरणयुतस्य पूजा भवति। नवघटांस्तद्दक्षिण इति। मध्येऽष्टदलं पद्मं परितोऽष्टौ स्वस्तिकानि च विधाय व्रीहिवस्त्रादिभिस्तत्र पीठं विरचय्य तत्र नवकं पूजयेत्। सर्पिषा धान्यैर्गन्धजलेन वेति नवस्वपि विकल्पः। यद्वा मध्यममेषामन्यतमेन परिकुम्भान् घृतादिभिः। तदुक्तम् -

"घृतेन मधुतैलाभ्यां दध्ना तोयैर्गुडेन च।
पयसा गन्धतोयैश्च सर्वान् वा शालितण्डुलैः।।"

इति।

"अन्तर्गन्धोदकं दिक्षु घृतं मधु च तैलकम्।
दधि गन्धोदकं गौळं पयो गन्धोदकं क्रमात्।।" इति।

"नवैतान्येककान्येव शुद्धोदकलशान्वये।
पञ्चकानि पृथक् पद्मेष्वथवा नवकानि तु।।"

इति। दिशाहोमविधौ अग्नेरुदग्भागे कलशपूजा चेद् इहाप्येवं स्यात्। यदुक्तम्-

"अग्नेरुत्तरसंस्थे तु मण्डले कर्णिकागतम्।"

१. 'म्बोक्त', २. 'साव' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इत्यादि। शिवादिषु तु पीठाधिपकलश एव पूर्वं पिङ्गलादीनधोभाग आवाह्य सम्पूज्य तदुपरि हरसेनादीनावाह्य पूजयेत्। तदुक्तम् -

"पिङ्गलं तदधोभागे तस्मिन्नेव समर्चयेत्।।"

इति। गायत्र्या निजयेति। देवस्य भूताधिपस्य वा गायत्री निजा गृह्यते। योऽग्नौ पूजितस्तस्य गायत्री भवति। पीठाधिपस्य गायत्र्यभावे तदीयमनुरेव ग्राह्यः। विधिवदिति। परिधानादिकं स्वपीठपूजापूर्वकमावाहनादिकं प्रणवव्याहृतिपीठमन्त्राज्यहोमादिकं चोक्तम्। पीठाधिपादिहोमे तत्तन्मन्त्रेणैव पूर्णाहुतिः।।१०७।।

तन्मन्त्रेण समिद्घृतचरुलाजान् सर्षपान् ससक्तुयवान्।
सतिलदधिदुग्धमाध्वीपुष्पफलान् पाञ्चरात्रिकेऽत्र विधौ।।१०८।।

विमर्शिनी।

अत्र पाञ्चरात्रिके विधौ। अत्र विष्णुशिवभेदेन द्विविधा तन्त्रपद्धतिः। तत्र पाञ्चरात्रादयो वैष्णवागमाः पाशुपतादयः शैवागमाश्च। तयोर्मार्गयोर्मध्ये पञ्चरात्रसम्बन्धिनि विधौ तन्मन्त्रेण पीठाधिपमन्त्रेण समिद्घृतचरुलाजान् सर्षपान् ससक्तुयवान् सक्तुसहितयवांश्च सतिलदधिदुग्धमाध्वीपुष्पफलान् दधीनि क्षीराणि मधूनि, पुष्पे पद्मानि गृह्यन्ते, फले कदलीफलानीति सम्प्रदायः। एतेषां संख्यानुक्तितः पूर्वोक्तप्रकारेण पीठाधिपमन्त्रेणाष्टशतं तत्परिवारमन्त्रैरष्टशश्चेत्यायाति।।१०८।।

विवरणम्।

तन्मन्त्रेणेति। पीठाधिपमन्त्रेण। पालाश्य एव समिधः। पाञ्चरात्रिके विधाविति। वैष्णवद्यौर्गादिषु।।१०८।।

पाशुपते समिदन्नं घृतधानालाजतिलफलीकरणम्।
दधिमधुघृतान्युडुम्बापूपान् पृथुकान् पयश्च तत्र हुनेत्।।१०९।।

विमर्शिनी।

तत्र पाशुपते विधौ समिदन्नं घृतधानालाजतिलफलीकरणं, फलीकरणं पूपविशेषः दधिमधुघृतानि उडुम्बापूपकान् पयश्च एतानि पूर्वं व्याख्यातानि यथोक्तसङ्ख्यं हुनेच्च।।१०९।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

पाशुपत इति। शैवस्कन्दादिषु।।१०९।।

बलिपीठतद्घटेषु प्रसमर्प्याज्यं प्रपूज्य भूतेशम्।
सावरणं तं बलिमपि दद्यात् तस्मै च दिग्गणेभ्यश्च।।११०।।

विमर्शिनी।

बलिपीठतद्घटेषु बलिपीठेषु तत्कलशेषु च सम्पाताज्यं प्रसमर्प्य बलिपीठे सावरणं भूतेशं प्रपूज्य तस्मै च दिग्गणेभ्यश्च बलिमपि दद्यात्।।११०।।

विवरणम्।

बलिपीठतद्घटेष्विति। नवसु बलिपीठेषु च नवसु कलशेषु च प्राक्तनाज्याहुतिसम्पातं निजनिजेषु समिदादिहुतसम्पातं तु विभज्य नवस्वप्यर्पयेदिति बोद्धव्यम्। पुनः पुष्पाञ्जलिः तत्तन्मन्त्रजपश्च सामान्यसिद्ध एव। बलिमपि दद्यादिति। प्राग्वन्निवेद्यमपीति भावः।।११०।।

ओं नम आद्यां[१]श्चतसृषु हरौ हरेऽष्टासु दिक्षु बलिमन्त्राः।
दशमूर्त्याद्या द्वितये ये भूताद्यास्तु वेह सकलेषु।।१११।।

विमर्शिनी।

तत्र हरौ दिक्षु ओंनमआद्याश्चत्वारो बलिमन्त्राः। हरे अष्टासु दिक्षु दशमूर्त्याद्या द्वितये द्विविधाः। इह सकलेष्वपि देवेषु ये भूताद्या वा। प्रथममत्र हरौ चतुरो मन्त्रान् पठति। पुनः शिवे दशमूर्त्यादिद्वितयं मन्त्रं पठति। 'ये भूताद्या' इत्युत्सवबलौ वक्ष्यते च।।१११।।

विवरणम्।

हरौ चतसृषु दिक्षु ओं नम आद्या बलिमन्त्राः। हरेऽष्टासु दिक्षु दशमूर्त्याद्या द्वितये बलिमन्त्रा इति च सम्बन्धनीयम्। द्वितय इति प्रथमाबहुवचनम्। इह सकलेषु ये भूताद्यास्तु वेति पृथग्योज्यम्। हरिहरयोरधिकतयायं मन्त्रो विकल्प्यते। शेषेषु त्वयमेव मन्त्रो भवति। यद्वायमिहाशयः - स्कन्दे गणपतौ च शिववदेते द्वितये[२]ऽपि स्युः। दुर्गायां

---

१. 'द्या विष्णौ चतसृषु दिक्ष्वीश्वरे स्युरष्टासु। द' ख. पाठः, २. 'ये स्युः' क. ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications www.shripuram.org

तु अष्टमूर्तिपार्षदेभ्यः[१] सद्भ्योऽसद्भ्य इत्यूहेनैत एव द्वितये स्युः। हरिहरे तु यथास्वं विकल्प इति। तथा च सकलेष्वपि ये भूताद्यास्तु वेति विकल्पोऽनुगृह्यते। उत्सव पटलवक्ष्यमाणवदिह पञ्च नव वा दिशो ग्राह्या इति।।१११।।

ओं नमः प्राच्येभ्यो भूतेभ्यो विश्वभूतेभ्यो नमोऽस्तु विश्वरूपेभ्यो विविधरूपेभ्यश्च वो नमो नमः। ओं नमो दक्षिणेभ्यश्च शाङ्र्गधन्वनो हाहाभ्यश्च सर्वेभ्यो भूतेङ्यो नमो नमः। ओं नमः पाश्चात्येभ्यो भूतेभ्यो भैरवेभ्यो विष्णुपालकेभ्यो वियद्गृहोदरवर्तिभ्यो हुं फट् गच्छत स्वाहा विष्णुगणानामतो बलिमुपहरामि भद्रं नो ददत प्रीणयत स्वाहा। ओं नमो विष्णुभूतेभ्य उदीच्येभ्यः सकलजन्तुहितकरेभ्यः स्वाहा इति।

दशमूर्तिपार्षदेभ्यः सद्भ्योऽसद्भ्यः सदसद्भ्यः सर्वगणेभ्यो नमो नमः स्वाहा। प्राग्गणेभ्यो बहुरूपेभ्यो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यो सद्भ्योऽसद्भ्यः सदसद्भ्यः सर्वगणेभ्यो नमो नमः स्वाहा आग्नेय्यां गणेभ्य इत्यादि*।

निर्माल्यं व्यपनीय प्राच्र्याच्छाद्याधिवासयेद् रात्रौ।
प्रातस्तनार्चनान्ते देवं तत्स्थापनाय चार्थयतु।।११२।।

विमर्शिनी।

ततः क्रियाशेषमाह - निर्माल्यमिति। निर्माल्यं पीठगतं निर्माल्यं व्यपनीय प्राच्र्य वस्त्रेणाच्छाद्य रात्रावधिवासयेत्। प्रातस्तनार्चनान्ते देवस्य प्रातःकालपूजान्ते तत्स्थापनाय बलिपीठप्रतिष्ठायै देवम् अर्थयतु प्रार्थयेत्।।

विवरणम्।

प्राच्र्येति प्राग्वत् प्रसन्नपूजोक्ता। आच्छाद्येति रक्तवस्त्राच्छादनमभिप्रेतम्। तदुक्तं - 'पीठं रक्तेन वेष्टयेदि'ति। रात्रावधिवासयेदिति। पीठनवकं कलशनवकं चैवं रात्रावधिवासयेदित्यर्थः। प्रातस्तनार्चनान्त इति सामान्यतोऽभिधानम्। बिम्बप्रतिष्ठा[२]-पनानन्तरमेव दिशाहोमेऽतीते यदि महाबलिपीठप्रतिष्ठासम्भवः तदा आराध्य योगकमलं नियमार्चनार्थमित्येतदेव प्रातस्तनमर्चनम्। तदवसाने चान्तर्मण्डले[३]बलिपीठस्थापनार्थं महाबलिपीठस्थापनार्थं चार्थना कार्या। यदा द्वितीये तृतीये वा दिन एतत्सम्भवः तदा

१. 'पारिष' ख. ग. पाठः, * 'एतदनन्तरं ख. पाठः उत्पाद्ये'त्यादिश्लोकचतुष्टये दृश्यते। तत्रापि क्वचित् क्वचित् पाठा भिन्नाः।

२. 'ष्ठानन्त', ख. ग. घ. च. पाठः, ३. 'ले व' क. ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

'कृत्वाग्रतः' स्थण्डिलमादधीतेयेतत् प्रातस्तनमर्चनं, तदन्ते च प्रासादद्वारसन्निधिमासाद्य मनसानुज्ञापयेत्। तुर्यदिने दिनान्तरे वा यदि तद्दिने प्रातरर्चनं विधाय अर्थना कार्या। वक्ष्यति च - 'कुर्यात् तुर्यदिनात्यये यदी'ति।।११२।।

निर्माल्यं व्यपनीय सम्यगभिषिच्येष्ट्वाम्बुजान्तासनं
मन्त्री मन्त्रमयं प्रकल्प्य बलिपीठं तत्र तन्मन्त्रतः।
संस्थाप्य ध्रुवमन्त्रजापमपि कृत्वावाह्य साङ्गीकृतं
मध्यस्थास्नुघटाम्भसा समभिषिच्याद्यङ्गकानि न्यसेत्।।११३।।

विमर्शिनी।

पुनर्निर्माल्यं व्यपनीय सम्यगभिषिच्य अम्बुजान्तासनं 'पद्माय नमः' इति पर्यन्तं पीठमिष्ट्वा मन्त्री प्रतिष्ठाकर्मणः तन्मन्त्राणामतिदेशं जानन् बलिपीठं मन्त्रमयं प्रकल्प्य तत्र पूजिते पीठे तन्मन्त्रतः संस्थाप्य ध्रुवमन्त्रजापं 'ध्रुवा द्यौरि'ति मन्त्रजपं कृत्वावाह्य साङ्गीकृतं तन्मध्यस्थास्नुघटाम्भसा पूजितनवकमध्यस्थब्रह्मकलशेन समभिषिच्य च आद्यङ्गकानि प्रणवेनाङ्गानि च चरेत्।।११३।।

विवरणम्।

मन्त्री तत्र तन्मन्त्रतः संस्थाप्येत्यन्वयः। प्रणवपञ्चतत्त्वादित्वं प्रणवान्तत्वं च तन्मन्त्रस्य मन्त्रिशब्दोक्तम्। यद्वा मन्त्रान्तरमपि-

"ओं विश्वाय विश्वरूपाय सर्वभूतसुखाय च।
देवभूतमहापीठं स्थापयाम्यहमों नमः।।"

इति। तदीयपीठे शक्तिभावना सामान्यसिद्धा। यदा त्वन्यत्र मण्डपेऽधिवासस्तदातोऽपि विधिवदानीयैवं प्रतिष्ठापना[1] स्यात्। तदा च तदीयपीठिकायां नवगर्तेषु निजदेवोक्तनवरत्नन्यासोऽपीष्यते। तदा प्रागेवाङ्कुरार्पणं विधाय ह्योधिवासे योज्यते। तदुक्तं -

"बीजाङ्कुरध्वजारोहबलिमङ्गलपूर्वकम्।"

इति। बलिपीठमण्डपेऽपि सति सम्भवे तोरणध्वजस्थापनाद्यपीष्यते तदप्युक्तं -

---

१. 'पनं' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

"पीठं तु मध्यतः कृत्वा कुर्यान्मण्डपमुज्ज्वलम्।
तोरणध्वजसंयुक्तं द्वार[1]कुम्भैरलङ्कृतम्।।"

इति। तत्रैवाग्निजननादिसम्भवे कुम्भेशवर्धन्यावपि स्यातामिति। मध्यस्थास्नुघटाम्भसेति। ह्योधिवासितनवकगतमध्यमकलशग्रहणमेतत्। नीराजनादि सर्वं[2] सिद्धमेव। आद्यङ्गकानीति। प्रणवाङ्गानि। यद्वा अ आ इत्यादिवर्णयुगलैर्ङेनत्यन्ताख्यागर्भैरङ्गान्यभिप्रेतानि।।११३।।

मूर्तीरष्ट यथाक्रमं स्वकलशैः संस्थाप्य संस्नाप्य ताः
प्राग्वत् प्रार्च्य तदावृतं तदधिपं तस्मै निवेद्याग्रतः।
पीठोपर्युपपीठकेषु च बलिं दत्त्वा विशोध्याखिलं
सम्पूज्य प्रणिपत्य यावदिति सम्प्रार्थ्याभिरक्षां चरेत्।।११४।।

विमर्शिनी।

पुनः परितः स्थित्वा अष्ट मूर्तीर्यथाक्रमं प्रागादिप्रादक्षिण्येन स्वस्वमन्त्रैः संस्थाप्य स्वस्वकलशैः संस्नाप्य तदावृतं तदधिपं प्राग्वत् प्रार्च्य तस्मा अग्रतः पूर्वं निवेद्य पीठोपरिभागे उपपीठकेषु च बलिं स्वस्वमन्त्रतो दत्त्वा अखिलं निर्माल्यं विशोध्य सम्पूज्य प्रसाद्य प्रणिपत्य 'यावदत्र जगन्नाथ' इति प्रार्थ्याभिरक्षां तालत्रयादिकं चरेत्।।११४।।

विवरणम्।

संस्थाप्य स्वकलशैस्संस्नाप्येति सम्बन्धनीयम्। तस्मै निवेद्याग्रत इति। पुरतो निवेद्यं सम्पाद्यं 'अन्नाद्यं विनिवेद्येत्याद्युक्तनीत्या निवेदनीयमित्यर्थः'। सम्पूज्येति प्रसन्नपूजोक्ता। यावदिति। 'यावदत्र जगन्नाथ' इत्यादि पूर्वोक्तमनुग्रहणम्।।११४।।

तुर्येऽहन्याभिषिच्य देवमभिपूज्यावस्त्रुतप्रोक्षणं
कृत्वा स्थापितपीठिकास्थपरिवारेभ्यः प्रदद्याद् बलिम्।
कुर्यात् तुर्यदिनात्यये यदि महापीठप्रतिष्ठापनं
तत्तुर्येऽह्न्यभिषिच्य देवमिह तच्छेषोक्षणाद्यं चरेत्।।११५।।

---

१. 'रं कु' च. पाठः, २. 'सर्वं प्रसि' ख. घ. ङ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

तुर्येऽहनि देवप्रतिष्ठायाश्चतुर्थे दिवसे देवं यथोक्तकलशैरभिषिच्याभिपूज्या-वस्रुतप्रोक्षणं देवस्य कलशाभिषेके तच्छिष्टमवस्राव्य तेन अवस्रुतेन प्रोक्षणं कृत्वा स्थापितपीठिकास्थपरिवारेभ्यः स्थापितासु पीठिकासु स्थितेभ्यः परिवारेभ्यो बलिं प्रदद्यात्। महापीठप्रतिष्ठापनं तुर्यदिनात्यये चतुर्थदिवसादूर्ध्वमेव कुर्याद् यदि तत्तुर्येऽह्नि तस्यापि चतुर्थदिवसे देवं यथोक्तकलशैरभिषिच्य इह महापीठे तच्छेषोक्षणाद्यं तच्छेषेणोक्षणं बलिं चाचरेत्।।११५।।

विवरणम्।

तुर्येऽहनीति। बिम्बप्रतिष्ठादिनापेक्षयैतदिति ज्ञेयम्। पीठिकास्थपरिवारेभ्य इति इन्द्रादिपीठिकानां महाबलिपीठतत्परिपीठिकानां च ग्रहणम्। अत एवावस्रुतप्रोक्षणमप्यासु सर्वासु भवति। सद्यो बलिरिहाभिप्रेतः। पीठिकाः संक्षाल्य स्वमन्त्रपुष्पाराधनतः तं तं विभाव्य पाद्यार्घ्याचमनं दत्त्वा तन्मन्त्रतोऽवस्रावप्रोक्षणं विधाय संक्षाल्य जलगन्धादिपूजापूर्वकं देवं निवेद्य शेषेण बलिं विकीर्य सकृज्जलं दत्त्वाराध्य प्रणमेदिति तत्प्रकारः। यद्वा भूतबलिरेवेष्यते। वक्ष्यति च स्नपनपटलान्ते 'सावस्रुतोक्षं परिषद्बलिं चे'ति। यदा तु महाबलिपीठे [1]परिपीठिकाभावः, यदुक्तं -

"वर्जिताः पीठिकाश्चाष्टौ मध्यमाधमयोस्तथा।"

इति, तदैकमेव कलशमग्नेर्दक्षिणतः सम्पूजनीयम्। होमे बलौ च न विशेषः। शिवादिषु तु मध्यमकलशेन हरसेनादिपीठेऽभिषिच्यते। नैव कुमुदके पिङ्गलादिबुद्ध्या-प्यभिषिञ्चेदिति बोद्धव्यम्। कुर्यात्तुर्यदिनात्यये यदीति। दिशाहोमेष्वपि समानमेतत्। तत्तुर्येऽह्न्यभिषिच्येति। न देवार्थमेतत् किं तु परिवारार्थमिति ज्ञेयमिति।।११५।।

वक्ष्ये ध्वजप्रतिष्ठामङ्कुररोपं तदर्थमत्रादौ।
कृत्वा तदर्हकाले वाहनमावासयेज्जले लौहम्।।११६।।

विमर्शिनी।

परिवाराणां प्रधानभूतस्य बलिपीठस्य प्रतिष्ठामुक्त्वा तादृशस्य ध्वजस्यापि प्रतिष्ठामाह - वक्ष्य इति। ध्वजप्रतिष्ठां वक्ष्ये, अहमिति शेषः। तदर्थं ध्वजप्रतिष्ठां कर्तुम् आदौ यथोक्तदिने अङ्कुररोपं बीजवापं कृत्वा लौहं लोहमयं वाहनं तदर्हकाले

१. 'परिपीठाभा' ख. ग., 'परिवाराभा' घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

"त्रिरात्रमश्मनो लोहमेकरात्रं मणिं निशाम्।।"

इत्येकरात्रस्यैव लौहस्य विधानाद् अधिवासदिवसात् पूर्वेद्युर्गृहीत्वा जले आवासयेत्।।११६।।

विवरणम्।

अथ ध्वजप्रतिष्ठामपि वक्तुमारभते - वक्ष्य इति। तदर्हकाल इत्यध उपरि च सम्बन्धनीयम्। वाहनपीठाधिपादीनामधिवासो देवाधिवासमण्डप एव कर्तव्यः। तथाङ्कुरारोपणेऽपि। यदाह - 'मण्डपमपि च यथोक्तमि'ति। यद्वा स्वायतनैश-भागेऽधिवासमण्डपः। तदुक्तम् -

"ऐशान्यां[1] दिशि कुर्वीत मण्डपं चतुरश्रकम्।"

इति। तत्समीपे क्वचिदन्यत्र वा बीजाङ्कुरमण्डपः स्यात्। लौहं वाहनमिति द्रव्यनियमोऽप्युक्तः। स च प्रतिष्ठाधस्तृतीयदिने प्रातरेव बिम्बपरिग्रहोक्तनयेन परिगृह्य तदैव संस्कृतजले तटाकादौ कटाहादौ वाधिवासनीयः। यथोक्तं-

"त्रिरात्रमश्मनो लोहमेकरात्रं मणिं निशाम्।।"

इति।।११६।।

मण्डपमपि च यथोक्तं कृत्वा संस्कृत्य तत्र शय्यां च।
निद्राकलशसमेतां कृत्वा परिपूजयेद् विधिवत्।।११७।।

विमर्शिनी।

मण्डपमपि यथोक्तं देवाधिवासमण्डपवत् कृत्वा संस्कृत्य तत्र निद्राकलशसमेतां शय्यां च कृत्वा विधिवत् पीठपूजानन्तरं प्रकृतिमप्यावाह्य पूजयेत्।।११७।।

विवरणम्।

यथोक्तं संस्कृत्येत्यन्वयः। द्वितीयदिन एतद् भवति। कुम्भेशादिपूजा शय्याशिर-स्समीपकृतकुण्डेऽग्निजननं च बिम्बोक्तवत् कार्यम्। कुण्डे तु देवस्य वाहनस्य वा पूजा स्यात्। विधिवदिति शय्यायां शक्तिपूजनमुक्तम्। निद्राकलशे वाहनस्यैव पूजा।।११७।।

---

१. 'न्यामपि' क. ख. ग. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विष्णौ तु वज्रगारुडमौक्तिकशङ्खाब्जरागकलशेषु।
दिक्पतिविपतीन् प्रयजेच्छयनचतुर्दिङ्महेशदिक्स्थेषु॥११८॥

विमर्शिनी।

कलशपूजायां विष्णौ विशेषमाह - विष्णाविति। तुर्विशेषद्योतकः। शयनचतुर्दिङ्महेशदिक्स्थेषु शयनस्य चतसृषु दिक्ष्वीशकोणस्थिते च वज्रगारुडमौक्तिकशङ्खाब्जरागकलशेषु वज्रेण गरुडशिलया मौक्तिकेन शङ्खाख्यरत्नेन पद्मरागेण च क्रमाद् युक्तेषु कलशेषु पञ्चसु क्रमेण दिक्पतिविपतीन् इन्द्रादिदिक्पालान् गरुडं चावाह्य पूजयेत्॥११८॥

विवरणम्।

दिक्पतिविपतीनितीन्द्रयमवरुणसोमा गरुडश्चोक्ताः। प्रत्येकं पीठमिष्ट्वा कलशे संस्कृत[१]पूरिते तत्तन्मन्त्रेणावाह्य सावरणं पूजा कार्या। नेह विद्येश्वरकलशपूजेष्यते॥११८॥

शय्याग्रे नव कलशानापूर्य सहेमरत्नगन्धोदैः।
वाहनमन्तस्थघटे परितः शर्वे तु दिक्पतींश्च यजेत्॥११९॥

विमर्शिनी।

शिवे विशेषमाह - शय्याग्र इति। शर्वे तु शय्याग्रे सहेमरत्नगन्धोदैः हेमरत्नगन्धसहितैर्जलैः नव कलशानापूर्य अन्तस्थघटे मध्यकलशे वाहनमृषभं परितो घटेषु दिक्पतीनिन्द्रादीनष्टौ च यजेत्॥११९॥

विवरणम्।

शय्याग्र इति। यद्दिक्संमुखं वाहनं तद्दिग्भागे मण्डपवेद्यामेवेति भावः। यदुक्तं - "वृषाग्रे स्थण्डिलं कृत्वा" इति। सहेमरत्नगन्धोदैरिति। मध्ये स्वं स्वं सङ्घातपठितं रत्नजा[२]तमितरेषु यथालाभमिति ज्ञेयम्। विष्णौ शर्व इति चाभिधानमितरेषूहनार्थं, दौर्गे विष्णुवद् इतरेषु शिववदिति। तेषु प्रधानकलशे स्वं स्वं वाहनं पूजयेत्॥११९॥

---

१. 'पजिते' ग. पाठः, २. 'तमितरेतरेषु' क. घ. ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

संस्थाप्य पञ्चापरधाम्नि कुम्भान्
क्वाथोदमृद्धान्यकगव्यगन्धैः।
मध्याद्युदङ्निष्ठतया प्रपूर्य
यजेत विष्णौ नवकं परेषु।।१२०।।

विमर्शिनी।

वाहनस्य बिम्बशुद्धिकलशपूजामाह - संस्थाप्येति। अपरधाम्नि अन्यस्मिन् गृहे विष्णौ पञ्च कुम्भान् संस्थाप्य क्वाथोदमृद्धान्यकगव्यगन्धैः कषायेण मृज्जलेन धान्यजलेन गव्येन गन्धजलेन च मध्याद्युदङ्निष्ठतया क्रमात् प्रपूर्य यजेत। परेषु देवेषु यथोक्तप्रकारेण नवकं च प्रपूर्य यजेत।।१२०।।

विवरणम्।

बिम्बशुद्धिकलशपूजामाह - संस्थाप्येति। अपरधाम्नीति। मण्डपान्तरे क्वचिदन्यत्र वेत्यर्थः। क्वाथादिकं वैष्णवे स्नपने ज्ञेयम् धान्यं त्वङ्कुरोक्तं ग्राह्यम्। नवकं परेष्विति। गन्धोदेन वा स्वस्वोक्तबिम्बशुद्धिकलशद्रव्यैर्वा पूरणमभिप्रेतम्।।१२०।।

बिम्बं बिम्बवदम्बुनः समुपनीयास्थाप्य पीठेऽक्षिकृद्
गोदः क्षालनपूर्वकृत् कलशतोयैः स्नापयेत् स्वोदितैः।
पुण्याहावधिकं विधाय शयने विन्यस्य तत्त्वाप्ययं
कृत्वा धारणया विशोध्य तनुयात् तत्तत्त्वसृष्ट्यादिकम्।।१२१।।

विमर्शिनी।

बिम्बं वाहनबिम्बं बिम्बवद् देवबिम्बवद् अम्बुनो जलात् समुपनीय स्नानमण्डपं नीत्वा पूजिते पीठे आस्थाप्याक्षिकृद् यथोक्तक्रमेण नेत्रोल्लेखनं कृत्वा गोदः नेत्रपटं हृत्वा गामपि दर्शयित्वा दत्त्वा क्षालनपूर्वकृत् स्वस्वद्रव्यैः स्वस्वोक्तक्रमेण क्षालनं कृत्वा पुनः स्वोदितैः। 'संस्थाप्य पञ्चापरधाम्नि' इत्यादि श्लोकोक्तैः कलशतोयैः संस्नापयेत्। पुनरुपहारसमर्पणमपि पुण्याहावधिकं विधाय ततो मण्डपं नीत्वा शयने विन्यस्य शाययित्वा तत्त्वाप्ययं प्रोक्तक्रमेण तत्त्वसंहारं कृत्वा धारणया शोषणादिभिर्विशोध्य तत्तत्वसृष्ट्यादिकं तत्त्वसृष्टिमन्त्रप्राणायामादिकं तनुयात्।।१२१।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम् ।

बिम्बमिति । वाहनबिम्बम् । बिम्बवदिति तत्तद्बिम्बोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । 'समभिवाह्याराध्ये'ति यावदेतदनुवर्तनीयम् । अम्बुन इति । अधिवासो यत्र जले कृतस्तत इत्यर्थः । पीठे संस्थाप्येति तत्पूजादि प्रागेव कार्यम् । सर्वेषु स्वायतनसम्मुखतया स्थापनं विष्णौ प्राङ्मुखतया वा । यदुक्तं - न्यस्येत् त्रिधाम्नि हरिदिङ्मुखमि'ति । अक्षिकृदिति । बिम्बोक्तवदाज्यमध्वभ्यञ्जनोद्वर्तनक्षालनमपि कार्यम् । बिम्बवदिति ह्युक्तम् । सर्वेष्वपीह बिम्बशुद्धिस्नपनतः प्रागेव नेत्रोन्मीलनं, तच्च मधुमन्मन्त्रजप्तेन मध्वाज्येन हेमशलाकया निजनेत्रमन्त्रेण कार्यम् । पुनस्तेनैव पूरणं च । गोद इति । गां दर्शयेत् । तां च कर्ताचार्याय दद्यात् । तथा चोक्तम् 'गामग्रगाम्' इत्यादि । क्षालनपूर्वकृदिति । बिम्बवदित्यनुवर्तते यदुक्तं - 'दर्भाद्यैः परिहृष्य शोधयतु दुर्गाया'मित्यादि । पुण्याहावधिकं विधायेति । तदानीमावाहनाद्यमपि बिम्बवत् कार्यम् । यथोक्तम् - 'आवाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वे'त्यादि । विघ्नादिष्वावाहनादि कृत्वैतत्स्नपनम् । पुनर्वस्त्रभूषणादि दत्त्वा जलगन्धादिभिः सम्पूज्यार्घ्यं दत्त्वा नीराज्य पुण्याहं कुर्यात् । पुनः शाकुनस्वस्तिसूक्तं जपन् मण्डपे नीत्वा शय्यायां स्वायतनसम्मुखतया शाययेत् । तत्त्वाप्ययं कृत्वेति । वाहनबलिपीठादिविषये देवस्यैव मूलमन्त्रविधानेनात्मनः सकलीकरणादि कार्यमिति बोद्धव्यम् । 'कृत्वा पाणितले जल'मित्यादि सर्वमिहानुसरणीयम् । तत्त्वसृष्ट्यादिकमिति । लिपिन्यासस्तन्मन्त्रन्यासः पीठपूजा मूर्तिभावना पञ्चतत्त्वैरावाहनन्न्यासौ व्यष्टिसमष्टिभावनेत्येतत् सर्वमादिशब्देनोक्तम् ।।१२१ ।।

तत्तद्वाहनमन्त्रतः समभिवाह्याराध्य गत्वा बहिः
सम्मृष्ट्यादिविशुद्धतत्स्थलसत्पीठादिकं पूर्ववत् ।
संस्कृत्य ध्वजदण्डघर्षणमपि प्राधाय दर्भादिभिः
संक्षाल्य ध्वजदण्डपीठदृषदोः पुण्याहमप्याचरेत् ।।१२२ ।।

विमर्शिनी ।

ततः पूजिते पीठे तत्तद्वाहनमन्त्रतः समभिवाह्याराध्य बहिर्गत्वा संमृष्ट्यादिविशुद्धतत्स्थलसत्पीठादिकं मुष्ट्यादिभिः शोधिते ध्वजस्थाने प्रकाशमानं पीठादिकं पीठं नपुंसकशिलां च पूर्ववत् पूर्वोक्तक्रमेण संस्कृत्य दर्भादिभिः दर्भमृत्त्वग्भिर्ध्वजदण्डघर्षणं

Shripuram Publications
www.shripuram.org

ध्वजदण्डस्य शोधनमपि प्राधाय संक्षाल्य ध्वजदण्डपीठदृषदोः ध्वजदण्डस्य पीठस्य च पुण्याहमप्याचरेत् ।।१२२ ।।

विवरणम् ।

समभिवाह्येति । लिपितत्त्वन्यासाद्यपि कार्यम् । आराध्येति वाहनबिम्बे पूजोक्ता । स्वस्तिकेऽष्टदलकमले वापि पूजेष्यते । वक्ष्यति च - 'इष्ट्वा वाहनमण्डलादिष्वि'ति । स्कन्दे तु षड्दलमण्डलं भवतीति । वाहने कर्तव्यमुक्त्वा तदायतने तदाह - गत्वा बहिरिति । सम्मृष्ट्यादिविशुद्धेति तदायतने मुष्ट्यादिभिः स्थलशुद्धिरुक्ता । तत्स्थलेति तदायतनाभिप्रायम् । पीठादिकमिति तदीयपीठतदुचितनपुंसकशिलयोर्ग्रहणम् । पूर्ववदिति । बिम्बोक्तवत् । यदुक्तं - 'पीठं ब्रह्मशिलायुतमि'त्यादि । दर्भादिभिरिति दर्भमृत्त्वग्ग्रहणम् । संक्षाल्येति वारुणजलैः सेचनमप्युक्तम्[1] । ध्वजदण्ड[2](पिण्ड ?पीठ)दृषदोरिति ध्वजदण्ड-तदीयपीठयोः, औचित्यात् नपुंसकशिलायाश्च पुण्याहः स्यात् ।।१२२ ।।

दण्डं धारणया विशोध्य महितीकृत्यादिना मूलम-
ध्याग्रस्थान् वृषषण्मुखौ च निजनाम्ना मारुतं चाञ्चतु ।
पीठाद्यं च तथा विशोध्य महितीकृय स्वशक्त्यादि[3]तः
संरक्ष्याखिलमन्तरेत्य तनुयात् तत्तत्त्वहोमादिकम् ।।१२३ ।।

विमर्शिनी ।

दण्डं धारणया शोषणादिभिर्विशोध्य आदिना प्रणवेन महितीकृत्य सम्पूज्य तस्य मूलमध्याग्रस्थान् मूलमध्याग्रेषु वृषषण्मुखौ मारुतं च निजनाम्ना 'ओं ऋषभाय नमः' 'ओं स्कन्दाय नमः' 'ओं वायवे नमः' इति नाममन्त्रैः अञ्चतु पूजयेत् । पुनः पीठाद्यं च तथा शोषणादिभिः संशोध्य स्वस्वशक्त्या महितीकृत्य आदितः प्रणवेन नपुंसकशिलां च तथा महितीकृत्य अखिलं संरक्ष्य मण्डपान्तरेत्य गत्वा तत्तत्त्वहोमादिकं तनुयात् ।।१२३ ।।

विवरणम् ।

महितीकृत्यादिनेति प्रणवप्राणायामः । तदंशानां त्रिस्थानेषु न्यासो व्यापकं तेन पूजनं चोक्तम् । मूलमध्याग्रस्थानिति । शिवविषयमेतत् यदुक्तं -

---

१. 'स्नपन' क. पाठः, २. 'दण्डदृषदो' ख. च. पाठः, ३. 'ग्र' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

"दण्डस्य मूले मध्येऽग्रे वृषषण्मुखमारुतान्।
तत्तन्मन्त्रेण सम्पूज्य गीतवाद्यादिमङ्गलैः।।
वृषकुम्भं समानीय ध्वजोपान्ते तु विन्यसेत्।

इति। 'वृषषण्मुखौ स्वमनुभिः शम्भौ यजेन्मारुतम्' इति वा पठनीयम्। विष्ण्वादिष्वेवं पूजायां वृषस्थाने स्वं स्वं वाहनं योज्यम्। तथा विशोध्येति। धारणाभिरिति भावः। स्वशक्त्या महितीकृत्येत्यादि। प्रणवेन नपुंसकशिला पूजनीया। आदित इति। पूर्वमेव। तत्त्वहोमापेक्षयैतदुक्तम्। अन्तरेत्येत्यादि वाक्यान्तरम्।।१२३।।

स्वस्वेशोदितपञ्चतत्त्वमनुभिर्हुत्वा निजोक्तक्रमात्
सर्पिः प्राप्र्य ततोऽधिवासहवनाद्यं कल्पयेत् कल्पवित्।
इष्ट्वा वाहनमण्डलादिषु बलिं दत्त्वा प्रसाद्य स्तुतिं
कुर्याद् देवमपि प्रपूज्य धिनुयात् प्रासादसंस्थं ततः।।१२४।।

विमर्शिनी।

स्वस्वेशोदितपञ्चतत्त्वमनुभिः स्वस्वदेवस्योक्तैः पञ्चतत्त्वमन्त्रैः निजनिजोक्तक्रमात् हुत्वा सर्पिः सम्पातं वाहनबिम्बे प्राप्र्य ततः कल्पवित् स्वस्वागमोक्तं कर्मविशेषं विद्वानाचार्यः अधिवासहवनाद्यम् अधिवासहोम शान्तिहोमाद्यं कल्पयेत् कुर्यात्। ततो वाहनमण्डलादिषु, आदिशब्देन ब्राह्मणभोजनं विवक्षितं, तेष्विष्ट्वा बहिर्बलिं दत्त्वा अन्तः प्रविश्य प्रसाद्य स्तुतिं कुर्यात्। ततः प्रासादसंस्थं देवमपि प्रपूज्य धिनुयात् प्रीणयेत्।।१२४।।

विवरणम्।

तत्त्वहोममाह - स्वस्वेशोदितेति। निजोक्तक्रमादिति। शिव उद्धातावृत्त्या शेषेष्वष्टोत्तरशतावृत्त्येत्यभिप्रायः। प्राप्र्येति तत्सम्पातस्पर्शनादिकमुक्तम्। अधिवासहवनाद्यमिति। तत्सम्पातस्पर्शनं प्रणवशक्तिप्रणवैर्ध्वजदण्डतत्पीठनपुंसकशिलानामष्टशो हुत्वा तत्सम्पातस्पर्शनं प्रणवेन रत्नहुतं चोक्तम्। कल्पविदित्यग्निमुखादिहोमक्रमविदित्यर्थः। वाहनमण्डलादिष्विति गुरुकुण्डे द्विजेषु चेति भावः। यथोक्तं-

'हुत्वांशेन निजाग्नौ सदक्षिणं भोजयेदुदग्विप्रान्।'

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति। प्रसाद्येति वाहनादिषु प्रसन्नपूजोक्ता। स्तुतिं कुर्यादिति। वक्ष्यमाणमन्त्रेणेति भावः। धिनुयादिति प्रसन्नपूजाभिप्रायम्।।१२४।।

वह्निं विहृत्य जुहुयुर्गुरुमूर्तिपालाः
पक्वं जिनार्णमनुना ध्वजवाहनस्य।
देवस्य वाथ सकलेषु समिद्घृताद्यं
वाहाणुना स्वभुवि दिग्भिदुरेण तेन।।१२५।।

विमर्शिनी।

अधिवासहोमादौ विशेषमाह - वह्निं विहृत्येति। गुरुमूर्तिपालाश्च यथोक्तक्रमेण वह्निं विहृत्य ध्वजवाहनस्य देवस्य वा जिनार्णमनुना गायत्र्या पक्वं जुहुयुः। अथ सकलेषु देवेषु समिद्घृताद्यं द्रव्यं स्वस्ववाहाणुना जुहुयुः। स्वभुवि विष्णौ दिग्भिदुरेण अनन्तरवक्ष्यमाणदिग्भेदयुक्तेन तेन वाहाणुना जुहुयुः।।१२५।।

विवरणम्।

इदानीमधिवासहोमक्लृप्तिमभिधत्ते - वह्निं विहृत्येति। अथ सकलेषु वाहाणुना समिद्घृताद्यमित्यन्वयः। जुहुयुरित्यनुषङ्गः। स्वभुवि दिग्भिदुरेण तेनेति। विष्णौ दिग्भेदभिन्नेन वाहाणुना जुहुयुरित्यर्थः।।१२५।।

पूर्वादिमध्यान्तिमपञ्चकुण्ड-
क्रमोदितैः कादिकपञ्चवर्गैः।
स्याद् वैनतेयाय पदं द्विठान्तं
मन्त्रः समुक्तो मधुकैटभारौ।।१२६।।

विमर्शिनी।

'दिग्भिदुरेणे'त्युक्तमेवाह - पूर्वादीति। मधुकैटभारौ विष्णौ पूर्वादिमध्यान्तिमपञ्च-कुण्डक्रमोदितैः पूर्वादिचतुर्दिक्षु मध्ये च पञ्चसु कुण्डेषु क्रमेणोक्तैः कादिकपञ्चवर्गैः कचटतपवर्गैः सहितं द्विठान्तं स्वाहान्तं वैनतेयायेति पदं वाहनमन्त्रः समुक्तः स्यात्। 'ओं कं खं गं घं ङं वैनतेयाय स्वाहा' इत्यादयो मन्त्राः।।१२६।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

दिङ्निबन्धनं भेदमेव दर्शयति - पूर्वादीति। कादिकैः पञ्चवर्गैरुपलक्षितं[1] द्विठान्तं वैनतेयायेत्येतत् पदमिति व्याख्येयम्। यथा ओं कं खं गं घं ङं वैनतेयाय स्वाहेत्यादि।।१२६।।

ध्वजवासिभ्यो भूतेभ्यो नम इत्यष्टदिक्षु बलिमन्त्रः।
ध्वजवाहनभूत इति श्रीरमणे वाहनस्य नुतिमन्त्रः।।१२७।।

विमर्शिनी।

श्रीरमणे विष्णौ अष्टदिक्ष्वपि 'ध्वजवासिभ्यो भूतेभ्यो नमः' इति बलिमन्त्रः स्यात्। 'ध्वजवाहनभूतोऽसावि'ति नुतिमन्त्रः स्तुतिमन्त्रः स्यात्।।१२७।।

विवरणम्।

बलिं दत्त्वेत्यत्र मन्त्रमाह[2] - ध्वजवासिभ्य इति। स्तुतिं कुर्यादित्यत्र स्तुतिमाह - ध्वजवाहनभूत इति। नुतिः स्तुतिः। शिवे - 'वाहनाय महाशम्भो'रित्यनेन स्तुतिः स्यात्।।१२७।।

ध्वजवाहनभूतोऽसौ विष्णोर्विष्णुपराक्रमः।
सुपर्णः प्रीयतां मह्यं विनताकुलनन्दनः।।१२८।।

इति।

विमर्शिनी।

तमेव पठति - ध्वजेति।।१२८।।

प्रातः प्रसाद्य भगवन्तमुपेत्य केतुं
नान्दीमुखादिसहितं विहितक्रमेण।
संस्थाप्य पाददृषदं प्रसमर्प्य सर्पिः
सर्वत्र विन्यसतु तत्र सहेमरत्नम्।।१२९।।

---

१. 'तद्वि' क. पाठः, २. 'क्रम' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

एवमधिवासं कृत्वोत्तरेद्युः प्रातर्भगवन्तं देवं परिपूज्य प्रसाद्य केतुं केतुस्थानमुपेत्य विहितक्रमेण देवप्रतिष्ठायामुक्तक्रमेण नान्दीमुखादिसहितं नान्दीमुखपुण्याहादिभिः सह पाददृषदं नपुंसकशिलां संस्थाप्य सर्पिः संपातं (प्र)समर्प्य सर्वत्र देवेषु तत्र नपुंसकशिलायां सहेमरत्नं सुवर्णसहितरत्नानि विन्यसतु।।१२९।।

विवरणम्।

प्रातः प्रसाद्य भगवन्तमिति तदनुज्ञापनार्थनैमित्तिकपूजोक्ता। नान्दीमुखादिसहितमिति संस्थाप्येत्यत्र क्रियाविशेषणम्। विहितक्रमेणेति 'आचार्योऽसौ नववसनधृगित्याद्यु'क्तं सर्वं गृह्यते। प्रणवेनैव नपुंसकशिला स्थाप्यते। तत्र च तद्गर्तमूलोद्देश आधारशिलां संस्थाप्य तत्राधारशक्तिमिष्ट्वा तदुपरि सुवर्णकूर्मं सु[1]वर्णकलशे संस्कृतं निधाय तन्मन्त्रेण सम्पूज्य तदुपरीयं नपुंसकशिला स्थापनीया। तदुक्तम् - 'हेमकूर्मं निधायादावि'ति। प्रसमर्प्य सर्पिरिति। रत्नेषु तद्धोमसम्पातस्पर्शनमुक्तम्। सर्वत्रेति। शिवादिषु। सहेमरत्नमिति। पच्छिलाया मध्यगर्ते इति भावः। रत्नं चैतन्मौक्तिकम्। यद्वा दे[2]वरत्नन्यासे मध्यविहितं 'मध्ये न्यस्यतु पद्मरागमपी'त्यादि।।१२९।।

पूर्वादिमध्यनिष्ठं काद्यैर्वर्गैः क्रमेण विन्यस्येत्।
वैडूर्यपुष्यमौक्तिकगारुडमाणि[3]क्यसंज्ञितानि हरौ।।१३०।।

विमर्शिनी।

तत्र हरौ तु वैडूर्यपुष्यमौक्तिकगारुडमाणिक्यसंज्ञितानि पञ्चरत्नानि काद्यैर्वर्गैः 'ओं कं खं गं घं ङं नम' इत्यादिमन्त्रैः पूर्वादिमध्या निष्ठं क्रमेण विन्यसेत्।।१३०।।

विवरणम्।

काद्यैर्वर्गैरिति। यथा ओं कं खं गं घं ङं नमः इति। वैडूर्यं पूर्वगर्त इत्यादि। वैनतेयपदं च सर्वत्र योज्यम्। लोहादिन्यासोऽपि सति सम्भव इष्यते। तदुक्तम् -

"वैडूर्यं पुष्यकं चैव मौक्तिकं चैव गारुडम्।
माणिक्यं मध्यमे न्यस्य पञ्चलोहं तथैव च।।
पञ्च धान्यानि बीजानि पञ्चवर्गेण विन्यसेत्।

---

१. 'सवर्णकमले' च. छ. पाठः, २. 'वन्या' ग. घ. च. छ. पाठः, ३. 'क्व' इति मूलकोशपाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति। लोहादिपञ्चकानि च हरौ स्वरत्नन्यासे चतुर्दिङ्मध्योक्तानि ग्राह्याणि। शिवादिष्वपि रत्नलोहादिपञ्चकानि स्वस्वरत्नन्यास एवोक्तानि[1] उचितानि। वाहनमूलेनैव सर्वेषु रत्नन्यासः। तदुक्तम् -

'एवं संस्थाप्य मूलेन पूजयित्वा विधानतः।'

इति। पुनस्तत्र पद्मान्तं पीठमिष्ट्वा वस्त्रेण तां नपुंसकशिलां तं च ध्वजदण्डं प्रणवपूजितमाच्छाद्य तालत्रयादि कुर्यात्। वक्ष्यति च - 'अभीष्टपीठे तत्केतुदण्ड-मि'ति।।१३०।।

गत्वा मण्डपमखिलं प्रोद्वास्य न्यस्य तण्डुलसुपूर्णे।
पात्रे सपताकाद्यं वाहनबिम्बं समस्तमानाय्य।।१३१।।

गर्भालयं समेत्य प्रसाद्य देवं तदग्रसन्निहितात्।
वाहनतः सपताके वाहनमावाह्य वाहने मन्त्री।।१३२।।

केतुस्थानमुपेत्य ध्वजकलशाद्यैः समन्वितं सकलैः।
प्राज्ञान् प्रसाद्य *विप्रांस्तदाज्ञया स्थापनं प्रकुर्वीत।।१३३।।

विमर्शिनी।

पुनः सर्वेषु देवेष्वपि मण्डपं गत्वा अखिलं तत्रत्यं तोरणध्वजादिकं प्रोद्वास्य तण्डुलसुपूर्णे पात्रे सपताकाद्यं पताकाघण्टास्रक्सहितं वाहनबिम्बं न्यस्य तत् समस्तं मूर्तिपैरानाय्य देवस्य गर्भालयं समेत्य देवं संपूज्य प्रसाद्य मन्त्री आवाहनमन्त्रज्ञो गुरुः (देवा ? तद)ग्रसन्निहितात् देवस्य परिवारत्वेनाग्रतः स्थिताद् वाहनतो वाहनात् सपताके वाहने पताकासहिते वाहनबिम्बे वाहनं स्वस्ववाहनमावाह्य संपूज्य पुनः ध्वजकलशाद्यैर्निद्राकलशकुम्भेशादिभिः सकलैः समन्वितं यथा भवति तथा केतुस्थानमुपेत्य प्राज्ञान् विदुषो विप्रान् प्रसाद्य तदाज्ञया तेषामनुज्ञया स्थापनं च प्रकुर्वीत।।१३१-१३३।।

विवरणम्।

अखिलं प्रोद्वास्येति। वाहनं सम्पूज्य बिम्बविहितक्रमेण सर्वं वाहनमुद्वासयेत्। यथोक्तम् - 'ततो मण्डले दीप्यमाने च वह्नावि'त्यादि। तण्डुलसुपूर्णपात्रे सपताकाद्यं

---

१. 'वमुक्ता' ख. घ. च. पाठः,

* 'विप्रान् सुविलग्ने' इति विवरणपाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

वाहनबिम्बं न्यस्येत्यन्वयः। यदाह - 'घण्टास्रगुज्ज्वलपताक'मिति। समस्तमानाय्येति[1]। 'स्यान्नीराजनमग्रत' इति पुरोक्त एवेह क्रमः। किं तु यद् ध्वजकलशं पञ्चकं नवकं वा तत् तथैव नेयम्। तत्पृष्ठत एव कुम्भेशो नेतव्यः। समस्तग्रहणेनैतत् सर्वमुक्तम्।।१३१।।

गर्भालयं समेत्येति। निद्राकलशादि सर्वं ध्वजास्पदसन्निधावेव स्वस्तिकपीठेषु निधेयम्। यदुक्तम् -

'वृषकुम्भं समानीय ध्वजोपान्ते तु विन्यसेत्।'

इति। वक्ष्यति च - 'ध्वजकलशाद्यैस्समन्वितं सकलैरि'ति। प्रसाद्य देवमिति। देवे किञ्चित् पूजोक्ता। तदग्रसन्निहिताद् वाहनतः इति। देवस्य पुरोभागे नित्यसन्निहितात् तदानीं च तत्र कल्पितपीठे तन्मन्त्रावाहनादिक्रमतः सन्निहितादित्यर्थः। मन्त्रीति। वाहनमनुपुटितैः पञ्चतत्त्वैः शङ्खेन गन्धाक्षतकुसुमगर्भेणावाहनमुक्तम्। पुनस्तन्न्यासस्तु अर्थसिद्ध एव। सपातक इति। वाहनेऽभिवाह्य तच्छेषेण पताकायामपि वाहनाङ्कितायामावाहनमुक्तम्। यद्वा मन्त्रीति पुनर्मन्त्रावाहनन्यासपूजनमुक्तम्। अथवा मन्त्रीति 'कनिक्रदत् स्वस्ति'सूक्तादिजपेन केतुस्थानोपगमनमुक्तम्[2]। देवे तदग्रवाहने च लयाङ्गादि विधाय नीराजनपूर्वकं वाहनादिपात्रयुक्तः परिमण्डपान्तर्बहिरपि प्रदक्षिणं विधाय ध्वजस्थानमपि प्रदक्षिणं कुर्यात्।।१३२।।

सुविलग्न इति मौहूर्तिकानुज्ञापनमप्युक्तम्। स्थापनं प्रकुर्वीतेति।।१३३।।

तत्र ध्वजाग्रेऽर्चितयोगविष्टरे
तद्वाहनं क्लृप्तपराभिवाहनम्।
संस्थापयेदाद्युपचारमूलतः
सपञ्चतत्त्वाणुनिजाणुतारतः।।१३४।।

विमर्शिनी।

तत्र स्थापनकाले अर्चितयोगविष्टरे ध्वजाग्रे केतोरग्रे पीठपूजानन्तरं क्लृप्तपराभिवाहनं कृतपरावाहनादिकं तद्वाहनम् आद्युपचारमूलतः, आदिशब्द उभयथा योज्यः, आदौ प्रणवोपचारमूलानन्तरं सपञ्चतत्त्वाणुनिजाणुतारतः, निजाणुशब्दश्च द्विधा योज्यः, निजाणुपुटितपञ्चतत्त्वानन्तरं निजाणुप्रणवेन संस्थापयेत्। निजाणुरिति वाहनमन्त्रो मूलमन्त्रश्च गृह्यते।।१३४।।

---

१. 'मवनाय्य' ख. पाठः, २. 'स्थानोद्गमन' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

कथमित्याह - तत्रेति। वाहनस्य ध्वजदण्डाग्रे तस्य च तदायतनगर्ते स्थापनं तस्मिन् सुविलग्ने कार्यमिति भावः। अर्चितयोगविष्टर इति। पद्मान्तं पीठमिष्ट्वा शक्त्या पूजनमपि सूचितम्। क्लृप्तपराभिवाहनमिति। तन्मन्त्रपुटितेन प्रणवेन परावाहनं[1], तन्न्यासपूजनं त्वर्थसिद्धम्। आद्युपचारमूलत इति। प्रणवोपचारादेव मूलमनुग्रहणम्। पञ्चतत्त्वाणवश्च तन्मन्त्रपुटिताः स्युः।।१३४।।

विन्यस्तमन्त्रमभिपूज्य निजाणुना त-
मासिच्य वाहनघटीभृतवारिणाथ[2]।
कृत्वा सजीवकरणं प्रविधाय मन्त्र-
न्यासार्चनाद्यमिह सुस्थितमारचय्य।।१३५।।

संस्थाप्य सम्मुखमदक्षिणपार्श्वलम्बि-
घण्टास्रगुज्ज्वलपताकमभीष्टपीठे।
तत्केतुदण्डमभिक्लृप्तमनुप्रतिष्ठं
संभाव्य साध्वभिमृशन् प्रजपेद् ध्रुवाणुम्।।१३६।।

विमर्शिनी।

विन्यस्तमन्त्रं मन्त्रन्यासानन्तरमभिपूज्य वाहनघटीभृतवारिणा वाहनकलशस्थजलैः निजाणुना स्वमन्त्रेण तमासिच्याथ सजीवकरणं जीवावाहनाद्यं च कृत्वा मन्त्रन्यासार्चनाद्यं मन्त्रावाहनन्यासपूजाद्यं प्रविधाय इह ध्वजाग्रे सुस्थितं कीलस्थापनादिना सुस्थिरमारचय्य अभीष्टपीठे पूजितपीठे गर्ते अदक्षिणपार्श्वलम्बिघण्टास्रगुज्ज्वलपताकम् अदक्षिणे उत्तरे वामे वा पार्श्वे लम्बिन्यो घण्टस्रगुज्ज्वलपताका च यस्मिंस्तत् केतुदण्डं देवस्य सम्मुखं यथा भवति तथा संस्थाप्य अभिक्लृप्तमनुप्रतिष्ठं पूर्वोक्तमन्त्रैः प्रतिष्ठितं साधु संभाव्य ध्यात्वा तदभिमृशन् ध्रुवाणुं 'ध्रुवा द्यौरि'त्याद्यान् मन्त्रान् प्रजपेत्।।१३५, १३६।।

विवरणम्।

विन्यस्तमन्त्रमिति ध्रुवादिजापस्[3]तन्मन्त्रावाहनसकलीकरणं चोक्तम् वाहन-घटीभृतवारिणा निजाणुना तमासिच्येत्यन्वयः। तन्मन्त्रव्यापकन्यासपूजनादि सर्वमर्थसिद्धम्।

---

१. 'वावाह' ग. पाठः, २. 'टान्वितवा' ख. पाठः, ३. 'जप' 'र' घ. ङ. च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

कृत्वा सजीवकरणमिति। तत्र विशेषं तदवसर एव वक्ष्यामः। मन्त्रन्यासार्चनाद्यमिति पुनर्मन्त्रावाहनन्यासपूजाद्यभिप्रायम्। सुस्थित[1]मारचय्येति। तदीयनाळध्वजाग्ररन्ध्रे कीलयोजनादिभिरिति भावः।।१३५।।

तत्केतुदण्डं समिष्टपीठे सम्मुखं संस्थाप्येत्यन्वयः। प्रागेव कृतपूजे तदायतने त[2]दग्रप्रतिष्ठितवाहनध्व[3]जदण्डं प्रासादस्थदेवसम्मुखतद्वाहनतया तदुचितयन्त्रोत्थापना-द्युपायैर्बलवद्भिः सुकुशलैः संमोर्ध्वतया संस्थापितं कृत्वेत्यर्थः। संस्थाप्येत्यनेनैव तन्मूले तदीयपीठयोजनं तदुचितवेदिविरचनं चोक्तम्। अदक्षिणपार्श्वलम्बिघण्टास्रगुज्ज्वलपताकमिति भूतकालविशेषणम्। वाहनस्थापनानन्तरमेव तदुपदण्डे पताका माला घण्टा च तत्तन्मन्त्रैर्लम्बनीयेति भावः। अदक्षिणपदेन वाहनवामभागोऽभिप्रेतः। यदा पताकापि प्रधानभूतैव तदा त्वदक्षिणपदेन ध्वजदण्डस्य सौम्यभाग एव गृह्यते। अभिक्लृप्तमनुप्रतिष्ठं सम्भाव्येति। तद्ध्वजदण्डं स्पृशन् प्रागुक्तमनुजातं जपंस्तं तैस्संस्थापितमपि प्रतिष्ठितं भावयेदित्यर्थः।।१३६।।

विन्यस्तवाहनमनु[4] दिगधीशकुम्भैः
सिक्त्वाग्रतस्तमधिवेदि तदीयमन्त्रैः।
अस्त्रोदकेन परिषिच्य घटेशनिद्रा-
कुम्भाम्भसा समभिषिञ्चतु च क्रमेण।।१३७।।

विमर्शिनी।

विन्यस्तवाहनमनुं वाहनमन्त्रावाहनविन्यासानन्तरं (तं) दिगधीशकुम्भैः विष्णौ चतुर्भिरन्येष्वष्टभिश्च तदीयमन्त्रैः अधिवेदि वेद्यामेवाग्रतः सिक्त्वा पुनः अस्त्रोदकेन क[5]र्करीजलेन परिषिच्य परितः सेचयित्वा क्रमेण घटेशनिद्राकुम्भाम्भसा च समभिषि-ञ्चतु।।१३७।।

विवरणम्।

विन्यस्तवाहनमनुमिति। पुनस्तदग्रगतवाहने तन्मन्त्रावाहनन्यासः। तद्दण्डे च प्रणवव्यापकं त्रिस्थानेषु तदङ्गन्यासो वाहनषण्मुखमारुतन्यासोऽङ्गन्यासश्चोक्तः। अधिवेद्यग्रतः तद्दिगधीशकुम्भैस्तदीयमन्त्रैस्सिक्त्वेति। पञ्चके नवके वा प्राग्विनियुक्त-

---

१. 'म' ख. घ. ङ. च. छ. पाठः, २. 'मण्डपं' क. पाठः, ३.?, ४. 'मुं' क. पाठः, ५. 'र्त' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

वाहनकुम्भस्य परिकलशा दिगधीशकुम्भा उक्ताः। वेद्यां ध्वजदण्डपुरोभागे तद्गतवाहनाभिषेकधिया तैर्नीराजनपूर्वकं क्रमेणेन्द्रादिपूजितमन्त्रैरभिषिञ्चेदित्यर्थः। पुनर्न्यासनीराजनादिकं वाहने स्यात्।।१३७।।

तत्तन्मनुन्यसनपूर्वकमर्चयित्वा
तस्मै निवेद्य च हविर्विकिरेद् बलिं च।
अन्नं विसृज्य परिशोध्य भुवं प्रसाद्य
बद्धाञ्जलिः स्वमनुना स्तुतिमादधीत।।१३८।।

विमर्शिनी।

तदा तदा तत्तन्मनुन्यसनपूर्वकमर्चयित्वा तस्मै हविर्निवेद्य बलिं च विकिरेत्। अन्नं निर्माल्यं विसृज्य भुवं परिशोध्य प्रसाद्य प्रसन्नपूजानन्तरं स्वस्वमनुना स्तुतिं चादधीत।।१३८।।

विवरणम्।

तत्तन्मनुन्यसनपूर्वकमिति। कुम्भेशानन्तरं त्रितत्त्वन्यासो निद्राकलशानन्तरं पञ्चतत्त्वादिन्यासश्चोक्तः। यद्वा तत्तन्मनुन्यसनमिति तत्तद्वाहनमन्त्रावाहनन्यासाभिधानमेतत्। पीठोक्तवन्निवेद्यबलिक्रमः। प्रसाद्येति प्रसन्नपूजोक्ता।।१३८।।

ओं नमोऽष्टकुलनागभूषणाय नागशोणितलिप्ताङ्गाय समस्तपातालवासिजनविक्षोभणकराय देवदानवगन्धर्वोरगमथनाय मातुरर्थे नागमोहनाय हन हन विघ्नं नाशय स्वाहा।।

विमर्शिनी।

विष्णौ वाहनस्य स्तुतिमन्त्रं पठति - ओं नम इत्यादि।।

नमस्तेऽस्तु त्रिणेत्राय ध्वजाधिपतये नमः।
नन्दिने तु नमस्तुभ्यमुत्सवस्य प्रसिद्धये।।१३९।।

विमर्शिनी।

शिवे च पठति - नमस्त इत्यादि।।१३९।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

गत्वा गर्भगृहं [1]यथोचितविभूत्याराध्य देवं स्वयं
कुर्वीत ध्वजवाहनाढ्यपरिवाराणां समन्ताद् बलिम्।
नीत्वा त्रीणि दिनानि तुर्यदिवसे संस्ना[2]प्य देवं सुधीः
कुर्यादेतदवस्रुतोक्षणबली चैवं ध्वजस्थापनम्।।१४०।।

विमर्शिनी।

पुनर्गर्भगृहं गत्वा यथोचितविभूत्या स्वशक्तियोग्येन विभवेन देवं स्वयं, स्वशब्दस्याव्ययत्वादत्र द्वितीयाविभक्त्यन्तत्वमवगन्तव्यम्। आराध्य ध्वजवाहनाढ्यपरिवाराणां ध्वजवाहनसहितानां परिवाराणां पूर्ववत् समन्ताद् बलिं कृत्वा त्रीणि दिनानि नीत्वा गमयित्वा सुधीः कलशानां युक्तिविशेषं जानन्नाचार्यः तुर्यादिवसे चतुर्थे[3] दिवसेऽहनि देवं संस्नाप्य एतदवस्रुतोक्षणबली अवस्रावप्रोक्षणं भूतबलिं च कुर्यात्। एवं ध्वजस्थापनम्, उक्तमिति शेषः।।१४०।।

विवरणम्।

यथोचितविभूत्येति पूजानिवेद्ययोर्विस्ताराभिप्रायम्। ध्वजवाहनाढ्य परिवाराणामिति भूतबल्यभिप्रायम्। तदा च सभातो निष्क्रम्यैव वा ग्रहावरणादर्वागेव वा ध्वजबलिर्भवति। कुर्यादेतदवस्रुतोक्षणबली चेति। ध्वजस्यैवार्थादवस्रुतप्रोक्षणम्। बलिस्त्वयमपि भूतबलिरेव। यदा तु महाबलिपीठस्थापनानन्तमेव तद्दिने परदिनेषु वा ध्वजप्रतिष्ठासम्भवः, तदा'गत्वा गर्भगृहं यथोचितविभूत्ये'त्येतदसम्भवो देवप्रतिष्ठातुर्यदिनस्नपनावस्रुतप्रोक्षणं सर्वबलिपीठानां ध्व[4]जदण्डस्यापि कार्यम्। वक्ष्यति च - 'सावस्रुतोक्षं परिषद्बलिं च कृत्वे'ति। एवं ध्वजस्थापनमिति प्रकरणोपसंहारः।।१४०।।

इति तन्त्रसमुच्चयविवरणे षष्ठः पटलः

इति तन्त्रसमुच्चये रहस्या-
गमसारः पटलः समापि षष्ठः।
प्रकटीकृतपादपीठपीठ-
प्रतिमावारकपीठिकाप्रतिष्ठः।।१४१।।

---

१. 'यथाविभवमाराध्य प्रसाद्येश्वरं कु' ख. पाठः, २. 'स्था' क. पाठः, ३. 'र्थेऽह' क. पाठः, ४. 'जस्यापि' ख. घ. पाठः

www.shripuram.org
shripuram Publication
www.shripuram.org

पटलमुपसंहरति - इतीति। (इति) एवं तन्त्रसमुच्चये षष्ठः पटलः समापि समाप्तोऽभूत्। कथंभूतः रहस्यागमसारः रहस्यानामागमानां सारभूतः प्रतिष्ठाकथनात्। प्रकटीकृतपादपीठपीठप्रतिमावारकपीठिकाप्रतिष्ठः प्रकाशीकृतया नपुंसकशिलापीठप्रतिमानां तदावरणपीठानां च प्रतिष्ठया युक्तः।।

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां षष्ठः पटलः।

www.shripuram.org

Shripuram Publications
www.shripuram.org